

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

CEVDET BEY'İN TEFSİR TARİHİ'NİN TEFSİR USÛLÜ
VE TARİHİ AÇISINDAN TAHLİLİ

DURMUŞ ALİ YILDIZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MESUT KAYA

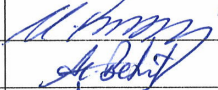
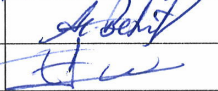

KONYA - 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	DURMUŞ ALİ YILDIZ
	Numarası	16810601042
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAMİ BİLİMLER / TEFSİR
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA
	Tezin Adı	CEVDET BEY'İN TEFSİR TARİHİ'NİN TEFSİR USÛLÜ VE TARİHİ AÇISINDAN TAHLİLİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usûlü Ve Tarihi Açısından Tahlili başlıklı bu çalışma 05/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Mesut KAYA	
2	Dr. Öğr. Üyesi	Ayşe Betül ORUÇ	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Muhammed ERSÖZ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

	Adı Soyadı	Durmuş Ali YILDIZ		
	Numarası	16810601042		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA		
	Tezin Adı	CEVDET BEY'İN TEFSİR TARİHİ'NİN TEFSİR USÛLÜ VE TARİHİ AÇISINDAN TAHLİLİ		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Durmuş Ali YILDIZ

İmzası

ÖNSÖZ

Vahiy sürecinin başlangıcından beri, Hz. Peygamber'in (s.a) getirdiği kanunlara muhatap olan herkes vahyi anlayıp hayata geçirmek hususunda sorumlu olmuşlardır. Bu sorumluluğun doğal bir neticesi olarak vahyi doğru anlamak, hayata doğru bir şekilde tatbik etmek için gerekli görülmüştür. İlahi emir ve yasakların doğru anlaşılabilmesi için onları doğru kaynaklardan öğrenmek elzemdir. Hz. Peygamber hayatta iken vahyin kontrolü altında olduğundan, insanlar sorunlarını ana kaynaktan öğrenip giderebiliyorlardı. Bu durum ilahi emirlerin kolaylıkla hayata tatbik edilmesini sağlıyordu. İlk müfessir olarak nitelendirebileceğimiz Hz. Muhammed (s.a) döneminde Kur'an'ın anlaşılıp izah edilmesine ihtiyaç duyulduğu gibi, kendisinden asırlar sonra da Kur'an'ın yorumlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu yüzden tefsir ilmi adı altında insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek doğru kaynaklar son derece ehemmiyet taşımış, kitapların sayısı arttıkça, ilmi meseleler çoğaldıkça bu kaynaklar daha çok önem kazanmıştır.

Her noktada eserler kaleme alındığı gibi İslami ilimlerde de eserler kaleme alınmıştır. Kur'an'ın anlaşılması bağlamında ise tefsir kitapları kaleme alınmıştır. Bu alanda kaleme alınan nice eser, çağlarının ötesine geçebilmeyi başarmış, yıllar geçse de müfessirler üzerinde etkisini sürdürmüştür. Kimisi yazdığı Kur'an tefsirleri ile kimisi Kur'an'ı tanıtan usûl eserleri ile dikkatleri üzerine toplamıştır. Bu bağlamda bu eser sahipleri ve eserleri hakkında unutulmaya yüz tutmaması için onları tanıtan çalışmalar yapılmıştır. Tarihi anlamdaki tefsir eserlerini tanıtmayı hedefleyen bu eserler tabakat türü tefsir yazıcılığı olarak isimlendirilmiş, geçmiş dönemde yaşamış müfessirleri ve eserlerini değerlendirmeye almışlardır. 20. yüzyılda kaleme alınmış, tefsir usûlü ve müfessirleri tanıtmaya bağlamında tefsir tarihini işleyen Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* adlı eseri Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki bir geçiş simgelemesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu düşüncelerle söz konusu eseri tahlil etmeye karar verdik.

Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* adlı eseri, Osmanlı Türkçesinde kullanılan alfabe ile yazılması, Türkçede kaleme alınması ve dönemin akademik eğitim düzeyini göstermesi açısından önemlidir. Bu eserin ülkemizdeki ilk ilahiyat fakültesi olan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde okutulan derslerden mütevellit yazılmış olması eseri bir başka açıdan da önemli kılmaktadır. Zira medrese eğitim metodundan yeni eğitim metoduna dini dersler bağlamında nasıl bir geçişin olduğunu anlamak, dönemin altyapısı ile dini eğitime bakışını da anlamak demek olacaktır. Biz de bu gayeyi gerçekleştirmek adına eseri inceleyip tahlilini yapmaya çalıştık. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve doğru bir şekilde nesillere aktarılması sürecinde gayretler sergileyen âlimlerden birisi olan Cevdet Bey'in eserini tanıtmaya süreci içerisinde yardım ve desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Mesut Kaya'ya ve diğer hocalarıma teşekkürü borç bilir, çalışmanın ilim dünyasında faydalı olmasını Cenab-ı Allah'tan niyaz ederim.

Durmuş Ali YILDIZ

KONYA - 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

	Adı Soyadı	Durmuş Ali YILDIZ		
	Numarası	16810601042		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA		
	Tezin Adı	CEVDET BEY'İN TEFSİR TARİHİ'NİN TEFSİR USÛLÜ VE TARİHİ AÇISINDAN TAHLİLİ		

ÖZET

Tefsir Usûlü ve Müfessir Tabakaları bağlamında Tefsir Tarihi olarak iki kısımda ele alınan Tefsir Tarihi adlı eser, tefsir ilminin konusunu, bölümlerini, Kur'an'ın yorum çeşitlerini, Kur'an yorumunda uzmanlık gerektiren alanları, tefsir kitabı yazmış müfessirleri ve onların eserlerini değerlendirmeye almış bir eserdir. Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin değerlendirildiği bu çalışmada, eserin orijinal bölümlerine dikkat çekilmiştir. Bergamalı'nın kişisel yorumları bağlamında yapılan değerlendirmelerle dönemin tefsir anlayışı ile eğitim metotları görülebilmektedir. Müfessirlerin ve eserlerinin, detaylı tanıtımından çok müellifin yorumları üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Bir ders kitabı niteliğinde değerlendirilebilecek olan orta hacimli bu eserin, tefsirden ziyade Kur'an-ı Kerim'in doğru açıklanması için gerekli olan bilgileri içerdiğini söylemek, çalışmayı daha da araştırmacı hale getirmektedir. Kısaca usûl anlamında Kur'an'ın doğru yorumlanması için bir kaynak, tarih anlamında müfessirlerin değerlendirildiği bir araştırmacının tahlilidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir Tarihi, Müfessir, Cevdet Bey.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

	Adı Soyadı	Durmuş Ali YILDIZ		
	Numarası	16810601042		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA		
	Tezin Adı	Analysis Of Cevdet Bey's History Of Tafsir In The Tafsir Methods And Its History		

ABSTRACT

The work of History of Tafsir, which consists of two sections named Tafsir Methods and Degrees of Interpreters, is a work which evaluates the theme of tafsir, its sections, the interpretation variety of Quran, the specialties needed in the tafsir of Quran, the mufassirs who wrote an tafsir book and their work. In this work in which Cevdet Bey of Bergama's History of Tafsir is evaluated, attention is drawn to the original scripture. In the evaluation of personal commentary of Cevdet Bey of Bergama the understanding of tafsir and education methods of that period can be apprehended. The evaluation is made on the mufassir's commentary rather than giving a detailed description of the mufassir and the work itself. This moderate volumed work, which can be evaluated as a textbook, includes the necessary information in order to interpret Quran correctly rather than making a direct interpretation of Quran, enables this reserach to be more investigative. In summary, in the context of methods, this work is a source for interpreting Quran correctly and in the context of history an analysis of a research in which the mufassir's are evaluated.

Keywords: History of Tafsir, Mufassir, Cevdet Bey

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU.....	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	1
2. ARAŞTIRMANIN METODU.....	1
3. CEVDET BEY VE İLMİ ŞAHSİYETİ.....	2
4. YAŞADIĞI DÖNEM VE TEFSİR HOCALIĞI.....	5
5. ESERLERİ VE ÇALIŞMALARI.....	7
6. TEFSİR TARİHİ ESERİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	9

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİR TARİHİ'NİN USÛL BÖLÜMÜ

BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. TEFSİR TARİHİ'NİN USÛL BÖLÜMÜ.....	14
1.1. Eserin Usûl Anlayışı.....	14
1.2. Rivayet ve Dirayet Tefsirleri Tasnifi.....	17
1.3. Rivayet Tefsiri Değerlendirmeleri.....	18
1.3.1. Kur'an'ın İndiği Muhit Tarafından Anlaşılması.....	18
1.3.2. Hz. Peygamber'in (s.a) Kur'an'ı Açıklaması.....	19
1.3.3. İsnat Zinciri Yoluyla Tefsir Rivayetleri.....	20
1.3.4. Seleften Rivayet Edilen Haberlere Dayalı Naklî Tefsir.....	20

1.3.5. Rivayetlerin Sahih Olan Ve Olmayanlarının Ayırt Edilmesi	21
1.4. Müfessirler Arasındaki Görüş Ayrılıkları	22
1.4.1. Düşmanca İhtilaf - Dostça İhtilaf	23
1.4.2. Biçimsel İhtilaf - Gerçek İhtilaf	23
1.5. Arzu Ve Hevese Göre Yapılan Tefsirler	27
1.6. Dirayet Tefsirinin Dereceleri	30
1.6.1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsirine Misaller	31
1.6.2. Peygamber Ve Sahabe Tefsirlerine Misaller	35
1.6.3. Peygamber'in (Nebevi) Tefsiri	35
1.6.4. Sahabenin Rivayetlerine Müracaat	37
1.6.5. Nüzul Sebepleri Yardımıyla Gerçekleşen Tefsirler	37
1.6.6. Lügat Ve İ'rab Bakımından Tefsir	39
1.6.7. İ'rab Bakımından Tefsir	44
1.6.8. Kur'an'ın Mecazlarıyla Tefsir	45
1.6.9. Ayet-Sure Münasebetlerini Araştırma Ve Ayetlerdeki Şüphe Zannedilen Çelişkilerin Giderilmesi	48
1.6.10. Kur'an Müşkillerine Arap Şiirinden Deliller Getirme	52

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR TARİHİ'NİN TARİH BÖLÜMÜ

İKİNCİ BÖLÜM.....	63
2. TEFİR TARİHİ'NİN TARİH BÖLÜMÜ.....	63
2.1. Eserin Tabakat Yazıcılığındaki Yeri	63
2.2. Tabakatu'l-Müfessirin Hakkında	68
2.3. Değerlendirme	75
2.4. Eserde Geçen Bazı Müfessirler	76
2.4.1. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)	76
2.4.2. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])	80
2.4.3. Ebû Abdirrahmân Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021)	81
2.4.4. Zemahşerî (ö. 538/1143)	82
2.4.5. Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286)	84
2.4.6. Sa'düddin Teftâzânî (ö. 792/1390)	85

2.4.7. Molla Gürânî (ö. 893/1488).....	86
2.4.8. Baba Nî'metullah Nahcivânî (ö. 902/1514 [?]).....	88
2.4.9. Muhammed b. Pîr Ali Birgivî (ö. 981/1573).....	89
2.4.10. İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1534).....	90
2.4.11. Ebüssuûd el-İmâdî (ö. 982/1572).....	91
2.4.12. İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725).....	92
2.5. Değerlendirdiği Bazı Müfessirler ve Öne Çıkan Özellikleri.....	93
SONUÇ.....	104
KAYNAKÇA.....	106

KISALTMALAR

As	: Aleyhisselam
Bk.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İbn	: İbni, bin
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
s.a.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trs.	: Tarihsiz
trc.	: Tercüme
Yay.	: Yayınları
Yay. haz.	: Yayına hazırlayan
yy.	: Yayın yeri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* adlı eserinin Türkçeye uygun sadeleştirilmiş bir çevirisi 2002 yılında Mustafa Özel tarafından *Tefsir Usûlü ve Tarihi* adıyla yapılmıştır. Fakat bu eserin ciddi anlamda bir tahlili yapılmamıştır. Biz bu eserin orijinaline uygun bir şekilde öz yapısını bozmadan tahlilini yapmayı, eserde geçen müfessirlerle ilgili tanıtımlar yapmayı gaye edindik. Bu eserin bu bağlamda çalışılması oldukça önem arz etmektedir. Bu konuda dilimizin özüne uygun çalışmalar yaparak o dönemin tefsir çalışmalarıyla ilgili malumatlar edinmek de önemli bir noktadır. Böylece araştırmamızın son dönem Osmanlı tefsir çalışmalarına ışık tutacağını düşünerek, yakın dönem ve günümüz tefsir tarihi çalışmalarına yardımcı olan bir kaynak, istifade etme bakımından önemli bir çalışma olacağına ve bu konudaki araştırmaların artması anlamında ciddi kolaylıklar sağlayacağına inanmaktayız.

2. ARAŞTIRMANIN METODU

Konuyla ilgili eserleri incelemede başvurduğumuz metot, tarama yöntemi olmuştur. Araştırmalarımız esnasında konu ile ilgili genel bilgileri eserin orijinal metninden vermeye çalıştık. Konu hakkında yazılmış makaleler, eser ve müellifi hakkında tarihi bilgileri içeren kaynakları tespit ederek incelemede bulunmaya çalıştık. Eserin kendisini dikkatli bir şekilde tahkik edip konu başlıklarını belirledikten sonra, müfessirin tefsirini genel anlamda değerlendirmeye çalıştık. Bazı orijinal noktaları tahlil ederken belirttik. Eserde tefsir tarihini ilgilendiren yerleri ön plana çıkarıp vurguladık. Eserin gerek kendisinde gerek sadeleştirilmiş olan kısmında yapılan bazı hataları dipnotta belirtirken basım kaynaklı olabileceğini düşündüğümüz küçük hataları ise elimizden geldiğince düzeltip hatayı belirtmeden vermeye çalıştık.

3. CEVDET BEY VE İLMİ ŞAHSİYETİ

Kaynaklarda Bergamalı Cevdet Efendi olarak ifade edilen Ahmet Cevdet Efendi, Hicri 1290 senesine tekabül eden miladi 1872 yılında bugünkü İzmir'e bağlı Bergama ilçesinin Alibeyli köyünde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre babası Hüseyin Aşkî Efendi, Osmanlı adliye teşkilatında dava vekili olarak görev yapmıştır. Babası aslen bugünkü Tunceli'ye (Dersim'e) bağlı Çemişgezek'in Başvartenk köyündendir.¹ Cevdet Efendi'nin babası Bergama'ya ikinci yerleşim yeri olarak kullanmıştır. Üç yaşında iken ailesi köyden ayrılıp Bergama'ya yerleşen Ahmet Cevdet Bey, ilk bilgileri bu şehirde babası ile diğer ulemadan tahsil ettikten sonra 14 yaşında İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da arkadaşları arasında Bergamalı adıyla meşhur oldu ve tanındı. İstanbul'da Ayasofya Camii dersiamlarından Eğinli İbrahim Efendi'nin derslerine devam etmiş ve daha sonra bu zattan icazet almıştır. İmtihana girip başarılı olması üzerine de ders verme hakkı kazanmıştır. Ahmet Cevdet Bey, Kasım 1898 yılında Bayezit Camii'nde dersiâmlığa günümüzdeki adıyla Öğretim üyeliğine başlamıştır. İlmiye Sâlnâmesinde Bergamalı Ahmed Cevdet Bey'in 11 Safer 1324/1906 senesinde Sâlise-i Kadri Efendi medresesinde Kısm-ı Âli Edebiyyât-ı Arabiyye müderrisi olarak geçmektedir.² İki sene sonra kendisine İstanbul rûusu payesi verilmiştir. 1908 yılı Ağustos ayında ise talebelerine icazet vermeye başlamıştır. Bu vesilelerle Sultan II. Abdülhamid tarafından kendisine atıyye ve madalya verilmiştir.³

2. Meşrutiyetin ilanından sonra 1909 senesinde bir müddet Meclis-i Mesalih-i Talebe azalığı yapmıştır. Dersiâmlık görevini 5 Ekim 1914 yılına kadar aralıksız devam ettirmiştir. Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında bu görevden yaklaşık bir sene uzaklaştırılmıştır. Yine Hayri Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanında 1 Ekim 1914'ten itibaren icra olunan Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile başlatılan ıslahat devrinde 14 Kasım 1914 tarihinde Medaris-i Âliye ikinci sınıflar

¹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Medrese Yayınevi, İstanbul, 1980, I, 124; Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde: Meşahir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 73.

² Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezh Galitekin, Cevdet Dadaş (Yay. Haz), *İlmiye Sâlnâmesi, Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislâmlar*, İşaret Yayınları, 1998, s. 119.

³ Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 495.

Arap Edebiyatı müderrisliğine atanmış ve burada Harîrî'nin (ö. 516/1122) Makâmât'ını okutmuştur. Daha sonraları da atandığı Daru'l-Fünûn İlahiyat Şubesi'nde Fıkıh hocası olarak "Hidaye", Hukuk Şubesi'nde de vekâleten "Mecelle" dersleri vermiştir.⁴ Kendisine 1915'te Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medreseleri müfettişliği görevi verilen Cevdet Bey, 1917'de Medresetü'l-Mütehassisin'de Usûl-i Hadis ve 26 Mart 1919'da da Süleymaniye Medresesi Tefsir Müderrisliğine getirildi. Dârülfünun İlahiyat Şubesinin ilgası üzerine tesis edilen Medresetü'l-Mütehassisin'de Tefsir Müderrisliğine tayin olundu. Şeyhulislam Musa Kâzım Efendi'nin İkinci defa Meşihatında 4 Ağustos 1918-26 Mart 1919 tarihleri arasında Daru'l-Hikmeti'l-İslamiyye azalığında bulundu. Meşihata Mustafa Sabri Efendi tayin olunca azalıktan alındı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ittihatçı olarak tanınan ulema arasında bulunduğu için Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1373/1954) bu makama tayini ile Mart 1919'da azalıktan uzaklaştırılmıştır.⁵

Ahmed Cevdet Efendi üç ay kadar İstiklal Harbi'nin Batı Anadolu'daki teşkilatlanma çalışmalarına katılmıştır. Harb-i Umumi kaybedilip İstanbul işgale uğrayınca henüz işgale uğramamış Anadolu halkını başlarına gelecek felaketlerden haberdar etmek ve Kuvay-ı Milliye'ye yardıma teşvik etmek için vazifelendirilmiştir. Şile üstünden Anadolu'ya geçerek kasaba ve köyleri dolaşarak maddi yardım toplamıştır.⁶

1920-1922 yılları arasında da Huzur Derslerinde önce muhatap sonra da mukarrir olarak katıldı.⁷ Cumhuriyetten sonra Medrese-i Süleymaniye'de Tefsir Müderrisi olarak göreve devam etmiş olup 1924'te yeniden kurulan İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Fıkıh müderrisliğine atanmıştır. 30 Ocak 1926'da (15 Receb 1344) İstanbul Büyük Ayasofya yakınlarındaki evinde Kızıltoprak'ta vefat etmiş ve Sahray-ı Cedid Kabristanına defnedilmiştir. Buna

⁴ Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, II, 134.

⁵ Sadık Albayrak, *Son Devrin İslam Akademisi*, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, İstanbul, 1998, s.170; Mardin, *Huzur Dersleri*, II, 134.

⁶ Samiha Ayverdi, "Bergamalı Cevdet Efendi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, yıl 2, sayı 3, 1 Temmuz 1973, s. 14-15.

⁷ Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, I, 597, 602, 604.

göre müellif 54 yıllık bir yaşam sürmüştür, İlahiyat Fakültesi tefsir hocalığını sürdürürken genç denilebilecek bir yaşta vefat etmiştir.⁸ Mezar taşında Dârülfünun Müderrislerinden Bergamalı Cevdet Efendi, öl. 30 Ocak 1926 yazısı bulunmaktadır.⁹

Mahfel Mecmuası sahibi Tahiru'l-Mevlevi vefatı vesilesiyle şu tarihi düşmüştür:

Gitti beka mülküne Cevdet-i irfan penah

Karşıcı çıksın ona lütfi amimi ilah

Muhtıra-i mevtidir

Bergamalı öldü âh!¹⁰

Bergamalı Cevdet merhumun yaşadığı dönem Osmanlı Devletinin son dönemleri olması nedeniyle ilmî ve fikrî açılardan birçok değişimin merkezi konumunda olmuştur. Yaşadığı dönemi ana hatlarıyla ele almamız için tarihi kaynaklardan Cevdet Bey hakkında söylenen sözleri ve o dönemde yapılmış tefsir çalışmalarını ele almak isabetli olacaktır.

Bergamalı Cevdet, ilim ve kitap aşığı, dini ilimler ile ilgili konularda görüşüne başvurulmuş, Arapça ve Farsçayı iyi bilen bir kimseydi. Boyu oldukça kısa, tıknaz, sakalı kırca ve kısa, gözünün birisi biraz sakatça, zeki, izzeti nefesine düşkün, alabildiğine iffetli ve dürüst, temkinli, ağırbaşlı, onurlu, ince latifeler ve nükteli sözler edebilen, şair, kahkahası bol, akranları arasında önde gelenlerden birisiydi.¹¹ Yeri geldikçe kendisi “Ne lazım serfuru bed gevheran-ı asra ey Cevdet”¹² derdi.

Cevdet Bey’in devrinde medrese geleneği yaygın olduğundan kendisi de medrese eğitimini almış, Arapça ve Farsça dillerine vakıf idi. Türkçeyi iyi

⁸ Mustafa Özel, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı XV, İzmir 2002, s. 86.

⁹ Birinci, *Tarihin Gölgesinde*, s.74.

¹⁰ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1966, I, 134.

¹¹ İnal, Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, I, 242.

¹² Zamanın soysuzlarına baş eğmeye ne gerek var ey Cevdet!

kullanma kabiliyetini haizdi. Kaynaklarda belirtildiğine göre ilmî açıdan oldukça araştırmacı bir insan olan Cevdet Bey, medrese ve talebeleriyle olan meşguliyetinin ardından kitaplarıyla meşgul olur, sürekli araştırmalar yapar ve ilim öğrenmek için okurdu. Hatta bazen kitaplarıyla olan meşguliyeti, evini ihmal etmesine sebep olurdu. Kütüphanesi ve kitaplarına olan düşkünlüğünün zaman zaman hanımını hiddetlendirecek seviyelere ulaştığı hatta hanımının bazen öfkesinden kocasının okuduğu kitabı kapatarak pencereden dışarı fırlatıp attığı da kaydedilir. Ancak kendisinin buna asla kızmadığı gidip kitapları yerinden alarak üzerini sildiği ve tamirat gerekiyorsa onararak tekrar yerine koyduğu ve zaman içinde hanımına da kitap okuma sevgisi aşılayarak onun tarihi eserler okumasını sağladığı ve buna alıştırdığı nakledilir.¹³

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nin ilk Tefsir Hocası Cevdet Bey'i elde mevcut ulaşabildiğimiz kaynaklara dayanarak tanıtmaya çalıştık. İslami ilimlerde kendisini iyi yetiştirmiş Arap ve Fars dillerine hâkim bu deli-dolu ve lafını esirgemeyen ilim adamı ne yazık ki daha genç denilecek yaşta vefat etmiş, ama vefakâr talebeleri onun önemli eseri “*Tefsir Tarihi*” adlı eserini ölümünden sonra bastırarak günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır. Onun diğer eserleri de yeniden sadeleştirilip basılmayı beklemektedir. 1933'ten 1993'e kadar araya 60 yıllık bir fasıla girmiş ve bu ara, dört-beş nesillik bir tefsir birikiminden mahrum kalmamıza sebep olmuştur.¹⁴

4. YAŞADIĞI DÖNEM VE TEFSİR HOCALIĞI

Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* adlı eserini daha iyi anlayabilmek için yaşadığı dönemin şartlarını ve eğitim yöntemlerinden haberdar olmak gerekir. Ve böylece yaşadığı dönem ve sonrasında yola çıkarak mukayeseli bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır.

Cevdet Bey'in yaşadığı dönem ve dönemin tefsir eğitim yöntemlerini incelediğimizde dönemin şartlarına uygun eğitim yöntemlerini kendisinin

¹³ Samiha Ayverdi, *Hatıralarla Baş başa*, Kubbealtı, III. Baskı, İstanbul 2008, s. 148-149.

¹⁴ Mevlüt Güngör, “İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey”, *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri)*, (İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi, 2010), s.365-385, s. 370.

kullandığını görmekteyiz. Cevdet Bey'in yaşadığı dönem İlahiyat fakültelerinin kuruluş sürecine denk gelen bir dönemdir. Cevdet Bey, Dârülfünun İlahiyat fakültesinin kuruluş sürecinin de içinde yer almış fakültenin ilk hocalarındandır. Merhum Cevdet Bey 1924 yılında açılan ve günümüz ilahiyat fakültelerinin temeli kabul edilen Dârülfünun İlahiyat fakültesinde yaklaşık 2 yıl hocalık görevi yapmıştır.¹⁵ Bu durum fakültenin eğitim temellerinin oluşmasında Cevdet Bey'in önemli katkıları olduğunu gösterir. Dârülfünun İlahiyat Fakültesinden önceki dönemin şartlarına göre yetişmiş olan Cevdet Bey, geçmişin gelenek birikimini muasır eğitim sistemine aktarmayı bilmiş, yeni metotlar ve problemlere karşı da geri kalmamıştır. Ülkemizde üniversitelerin kurulmasına yakın senelerde medreseye giden talebelerin camilerde kitaplarını yere sererek yüzüstü, yan yatarak okudukları bilinmektedir.¹⁶ Camilerde kitapların rahle üzerinde medrese geleneğine uygun eğitimini de, sıra üzerinde oturarak eğitimini de vermiş olan bu zat, Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemini adeta simgeleyen bir tefsir hocası konumunda olduğunu ifade edebiliriz.

Yazıldığı dönem için daha çok ders kitabı niteliği taşıyan *Tefsir Tarihi* adlı eser, gelenekten aldığı mirası korumuş, üzerine yeni çabalar katması da eserin kalitesini artırmıştır. Klasik ve çağdaş tefsir tarihleri arasında bir konuma sahip olan eser, tabakat tarzı tefsir yazıcılığında orta hacimli bir eserdir.¹⁷ Eserin tespit edebildiğimiz dikkat çekici bir yönü ülkemizde Dârülfünun İlahiyat Fakültesinin ilk kez verilen lisans düzeyindeki eğitimin, okunan derslerin ölçüsünü göstermesidir. Ayrıca tefsir ilminde akademik olarak Cumhuriyet döneminin ilk çalışmalarının seviyesini araştırma fırsatı sunmaktadır. Kendisinden sonra yazılan tefsir tarihi kitaplarına bir ışık olmuş olan bu eser, şekil ve içerik bakımından Ömer Nasuhi Bilmeni etkilemiş, daha sonraları yazılan tefsir tarihi kitaplarına da örnek olmuştur.

¹⁵ Özel, “*Son Dönem Osmanlı Tarihinden Bazı Portreler I*”, s. 83.

¹⁶ Mehmet Ali Ayni, *Dârülfünun Tarihi*, Haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995, s. 33.

¹⁷ Mesut Okumuş, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve “Tefsir Tarihi” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri, *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri)*, (İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi, 2010), s.425-434, s. 433.

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde 1924-1926 yılları arasında ders veren Cevdet Bey'in *Tefsir tarihi*, Cevdet Bey'in vefatından bir yıl sonra talebelerinin gayretleriyle Osmanlı Türkçesi olarak basılmıştır. Talebelerin ilme verdiği önemi göstermesi açısından kıymetli bir davranış olan bu hareket, dönemin ilmi çalışmalarının ne kadar önde olduğunu da göstermektedir. Gerek yaşadığı dönemde gerekse tefsir yazıcılığındaki konumu itibariyle ele alınması gereken İlahiyat fakültesi müderrisi Cevdet Bey, Tefsir Anabilim dallarının kökleşmesine de hizmette bulunmuştur.¹⁸

5. ESERLERİ VE ÇALIŞMALARI

Cevdet Bey'in birçok makale ve eseri vardır. Makalelerini genellikle Mihrab, Mahfel ve Ceride-i İlmiyye mecmualarında neşretmiştir.¹⁹ Araştırmalarımız neticesinde ulaşabildiğimiz eserleri şunlardır:

Edebü'd-Din ve'd-Dünya Tercümesi: Eserin aslı İmam Ebu'I-Hasen el-Mâverdi'nin “*Kitabu'l-Buğyetu'l Ulya fi Edebi'd-Dünya ve'd-Din*”dir.²⁰ Cevdet Bey, Mâverdi'nin bu değerli eserini adeta yeniden ve orijinal bir esermiş gibi zengin bir ifade ile Osmanlı Türkçesine kazandırmıştır.²¹ Bu eser üç cüzden oluşur. 1. cüz 128 sayfa, 2. Cüz 180 sayfa olup 1911'de basılmış, 156 sayfa olan ve eksik kalan son cüz de İstanbul Matbaa-i Ebu'z-Ziya'da basılmıştır.²² Bu eser Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Bilim ve Kültür dizisi Şark-İslam Klasikleri arasında “*Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*” adıyla 1993 yılında Yaşar Çalışkan tarafından sadeleştirilerek neşredilmiştir.

Tefsir Tarihi: Müellifin tefsir usûlü, tarihi ve müfessirlerin hayatlarıyla ilgili ders notlarını içeren bu eser, “Tefsirler ve Müfessirler” başlığı altında önce Mahfil Mecmuasında yayımlanmış, daha sonra 1927 yılında müellifin talebeleri vasıtasıyla ayrı bir kitap olarak neşredilmiştir. Bu eser son yıllarda Mustafa Özel

¹⁸ Okumuş, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve “Tefsir Tarihi” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri, s. 434.

¹⁹ Ayverdi, *Hatıralarla Baş başa*, s. 148.

²⁰ Yıldız, “Bergamalı Cevdet”, V, 495.

²¹ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdi, *Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*, çev. Bergamalı Cevdet Efendi, yay. haz. Yaşar Çalışkan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

²² Yıldız, “Bergamalı Cevdet”, V, 495.

tarafından sadeleştirilerek 2002 yılında “*Tefsir Usûlü ve Tarihi*” adıyla neşredilmiştir.²³

Tefsir-i Şerif: Darü'l-Fünun Matbaası 1924, taş baskı, 160 sayfa.

Tefsir-i Sure-i Hucurat: Daru'l-Fünun Neşriyatı, 1925, taş baskı, 64 sayfa.²⁴ Yazarın bu iki eseriyle ilgili yeterli bilgi mevcut değildir.

Vezâif-i İnsâniyye: On beş günde bir yayınlanan Ceride-i İlmiye dergisinde 1918 - 1919 yıllarında parça parça neşredilen makaleleri. Cevdet Efendi bu yazılarını Daru'l-Hikmeti'l-İslamiye üyesi olarak Ahlak Encümeni adına yazmıştır. Bu derginin en iyi dizi-yazılarından birisi olarak kabul edilmektedir.²⁵

Tavzihu'l Müteşabihat: Cevdet Bey bu makalesini Medrese-i Süleymaniye'de Tefsir Müderrisi iken yazmıştır. Makâle, müteşâbih âyetlerle ilgili tefsir ve te'vili anlatmış olup “Tavzih-i Müteşabihat” adıyla Mihrap Mecmuası'nda bir kısmı yayımlanmıştır.²⁶ Merhum Cevdet Bey, araştırmasını yaptığımız *Tefsir Tarihi* adlı eserinde tefsir ile te'vil arasındaki farklardan söz ederken “Daha fazla bilgi isteyen Tavzihu'l-Müteşabihat adlı eserimize başvurma tenezzülünde bulunsunlar” diyerek esere vurgu yapmıştır.²⁷ Bu açıklama ile zikredilen eserin Tefsir Tarihinden önce tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Bunların dışında Ebü'l-Ala el-Mearrî ve şiiri hakkında basılmamış bir eseriyle bazı şiirleri de vardır.²⁸ Ayrıca Mahfil mecmuasında yayımlanan Türkçe bir gazeli ile Farsça bir tahmisi de bulunmaktadır.²⁹

²³ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002.

²⁴ Özel, “*Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I*”, s. 83.

²⁵ Nesimi, Yazıcı, “Ceride-i İlmiye” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VII, 408.

²⁶ Mihrab, 2, (1 K.evvel1339 /1 Aralık 1923), Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 51-54.

²⁷ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul, 1927, s. 25.

²⁸ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 241.

²⁹ Yıldız, “Bergamalı Cevdet”, V, 495.

6. TEFSİR TARİHİ ESERİ HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Eser hakkında genel bilgileri aktarmadan önce eserin, yazarın çeşitli medreselerde okuttuğu tefsir dersleri ile Dârülfünun İlahiyat Fakültesinde Tefsir usûlü ve tarihi ders notlarından müteşekkil olduğunu belirtmemizde fayda mülahaza etmekteyiz. *Tefsir Tarihi* adlı eserin içeriğinden bir kısmı, Tahiru'l-Mevlevi'nin aylık çıkarılan Mahfel dergisinde³⁰ dizi yazılar şeklinde yayımlandığı anlaşılmaktadır. “Mahfel-i Dini ve İlmi: Tefsirler ve Müfessirler” başlığı altında dizi yazılar suretinde yayınlanmış olan bu eserin daha önce de basılmış olduğu derginin yazıya ayrılan bölümünün mukaddimesinden anlaşılmaktadır:

“Huzur-ı Hümâyûn-i Hilâfetpenâhî ders-i şerif mukarrirlerinden ve Süleymaniye Medrese-i Âliyesi müderrislerinden Bergamalı Cevdet Efendi Üstâz-ı Fâzılamız tarafından bu unvan ile yazılmış olan eser-i mühim Fâzıl-ı müşârun ileyhin lütfu mahsûsasıyla bu nüshadan itibaren Mahfel'e derc ediliyor.

Kur'an-ı Kerim ile tefsir ve teviline, tilavet ve kitabet itibarıyla keyfiyet ve cem'ine, birrivâye ve biddirâye tefsire dair ma'lûmât-ı mufassalayı, bir de müfessirlerin tabakatıyla muhtasar tercüme-i hallerini ihtiva eden bu kitâb-ı müfidi mecmuanın hacmi nisbetinde ve kısım kısım olarak neşr eyleyeceğiz. Müsteinen billah ibtida ediyoruz.”³¹

Eserin neşrine Cevdet Bey'in İlahiyat Fakültesinde Tefsir hocalığı döneminde de devam edildiği anlaşılmaktadır. Eserin başında kitabın Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti'nin neşriyatından olduğu ve mahdut sayıda basıldığı kaydı yer almaktadır. Buna göre eser, müellifin 1926 yılında gerçekleşen vefatından bir yıl sonra 1927 yılında talebelerin himmetiyle eski harflerle Osmanlıca olarak basılmıştır.³² Eserin kapağının arkasına şöyle bir not düşülmüştür:

³⁰ Mahfel, 4/37, (Zilka'de 1341 /1 Haziran 1923), 2.

³¹ Mahfel, 4/37, (Zilka'de 1341 1 Haziran 1923), 2.

³² Okumuş, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve “Tefsir Tarihi” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri, s. 433.

“İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderris-i Sabık’ı Merhum Cevdet Bey’in takrirleridir. İlahiyat Fakültesi talebesi tarafından tab’ edilmiştir. Nüshası mahduttur.”³³

Müellifin eserine herhangi bir önsöz yazmadan giriş yaptığı görülmektedir. Eserin tefsir usûl ve tarihini ayrı ayrı değerlendirmesinden daha önce söz etmiştik. İçerik itibariyle açık ve anlaşılır olan bu eserine Kur’an’ın cem’i konusu üzerinden giriş yapmıştır. Kur’an’ın ceminin tilavet ve kitabet itibariyle iki türlü olduğundan bahseden müellif, kutsal kitabımızın hem yazılmak hem de ezberlenmek suretiyle muhafaza edildiğini tarihi vakıyalardan örnekler vererek anlatmıştır. Böyle bir muhafaza ile birlikte Kur’an’ın asla tahrifata uğrayamayacağını okuyucularına aktarmıştır. Ayetlerin tertibini tevkifi olarak gören müellif, surelerin tertibinin sahabîlerin icmasıyla olduğunu söyler. Ardından Kur’an’da yedi harften muradın yedi lügat üzere olabileceğinden söz ederek bu yedi lügatin sayı ile belirtilmesinin doğru olmadığını, daha kolay anlaşılması için kesretten kinaye olabileceğini veya yediye kadar eş anlamlı kelimelerle anlaşılabilceğini belirtmiştir.³⁴

Ardından ayet ve surelerin Mekki ya da Medeni oluşuyla ilgili görüşleri zikretmiştir. Şer’i nasların inanç konularına delil olabilmesi için mütevatir ve meşhur nasların hangi bölümlere girmesi gerektiğini teferruatıyla anlatan yazar, burada ayet ve hadislerden faydalanmıştır. Burada haberi vahit türündeki hadislerden söz etmiş, içlerinden bazılarının tevil olabileceğini bazılarının ise mesnetsiz olabileceğini dile getirmiştir. Kaynakların önemine vurgu yapmış, nasların zahirine ve batınına yapılan yorumlara örnekler getirmiştir.³⁵

Bundan sonra tefsir, te’vil, tahrif ve tebdil kelimelerinin kökenini belirtmiş, tefsir ve te’vil arasındaki farka değinmiştir. Tefsir ilminin konusu, amacını, konumunu ve ihtiyaç seviyesini kadim ulemadan örneklerle aktaran müellif,

³³ Cevdet Bey’in ‘*Tefsir Tarihi*’ isimli eserinin kapağının arka yüzünde eseri bastran Talebe Cemiyetinin notu için bk. Güngör, İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey, s. 383.

³⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 1-13.

³⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 13-24.

ardından bir müfessirin mutlaka bilmesi lazım olan ilimleri de “Bir Müfessirin behemehâl bilmesi lazım olan Ulûm” şeklindeki başlığıyla şöyle sıralar:

1. Kelime Bilgisi
2. Nahiv
3. Sarf
4. İştikak
5. Meânî
6. Beyân
7. Bedî'
8. Kırâât
9. Kelâm
10. Usûl-ü Fıkıh
11. Nâsîh-Mensûh
12. Esbâb-ı Nüzûl
13. Fıkıh
14. Hadis
15. İlmi Ahvâl-i Beşer
16. Siyer
17. Vehbî İlim.

Cevdet Bey bu konuyu da şöyle bitirir : “İşte şu 17 ilim her müfessir için lazım ve lazıb olan ulumdandır ki hangi bir şahıs bunları tahsil etmeksizin tefsir-i kelimullah'a cür'et-i câhilânesinde bulunursa “Kim Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir etmeye kalkarsa...” hadisindeki tehdide dâhil olacağına şüphe yoktur.”³⁶

³⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 24-33.

Rivayet ve dirayet tefsirleri olarak tefsir eserlerini ikiye ayıran Cevdet Bey, rivayet ve dirayet tefsirlerinin tanımı ve genel özellikleri üzerinde durmuştur. Ancak her tefsir türünde az veya çok rivayet unsurlarının bulunmasının mümkün olduğunu belirtir. İsrâiliyat türünden rivayetlerin ortaya çıkışlarının sebeplerini de kendine has üslubuyla belirtir. Müfessirler arasındaki ihtilafı “Müfessirler Arasındaki İhtilâfat” bahsinde önce “ihtilaf-i teadi” düşmanca ihtilaf ve “ihtilaf-i tevali” dostane ihtilaf hakkında verdikten sonra “ihtilaf-ı sûri” şeklen ihtilaf ve “ihtilaf-ı hakiki” gerçek ihtilaf şeklinde belirtir. Özellikle gerçek ihtilaf hakkında çarpıcı örnekler zikreder. Rivayet ve dirayetin birbirini tamamlayıcı unsurlar olduğunu tefsirde iki türün de gerekli bilgiler olduğunu örneklerle anlatır. Rivayet ve dirayete tefsir yorumlarını değerlendirdikten sonra “Kim Kur’an’ı kendi reyine göre tefsir ederse...” hadisinin hangi şartlarda olduğunu, hangi rey şekilleri olduğunu izah ederek konuya açıklık getirir.³⁷

Yaşadığı dönemdeki müfessirlerden kendi heva ve arzularına göre tefsir yazımında bulunanlardan dikkat çekici örnekler verir. Dönemindeki bazı tefsircileri kastederek kendi ifadesiyle son bir iki sene içinde ebced hesabıyla Kur’an’ı bilmece şekline sokan ve Kur’an harfleri ile oynayarak Kelamullah’ı oyuncağa çeviren eserlerin de tefsir ve tevil açısından hiçbir değerlerinin olmadığına dikkat çeker. Bazı âlimlerin konu ile ilgili görüşlerini naklederek, kendi heva ve arzularına göre tefsir yapanları uyarma sadedinde görüşler belirttikten sonra İbn Cerîr’in İbn Abbas’tan tahriç ettiği rivayeti naklederek dört tefsir çeşidinden bahseder. Bu sayede dirayet tefsirine şeriat katında izin verildiğini belirtir. Müellif usûl kısmının son bölümünde Dirayet Tefsirinin Sınıflandırılması başlığını ‘Tefsir-i bi’-d-Diraye Meratibinin Ta’dad ve Tebliği’ adlı başlığıyla zikrederek bir dirayet tefsirinde bulunması gerekli özellikleri on madde halinde değerlendirir.

Bu özellikler şunlardır:

³⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 33-50.

1. Kur'an'daki tekrarlar ve özellikle tekrarlanmakta olan Esmâ-i Hüsnâ, Sıfat ve Meşiet ile ilgili ayetler, Selâm, İhsân, İmân, Mü'minun, Müslimun, Zalimun, Fasikun, Kafirun gibi sıfatların lügavi ve şeri yönden bir mukaddime ile beyan.
2. Öncelikli olarak Kur'an'ın Kur'an ayetleriyle tefsir edilmesi.
3. Kur'an'la tefsiri açıklayamadığı vakit nebevi tefsire başvurusu
4. Sebeb-i Nüzul yardımıyla yapılan tefsir.
5. Sahabenin haberlerine başvurma suretiyle yapılan tefsir.
6. Lügat ve İ'rab açısından tefsir. Kur'an'ın müfret kelimelerinden bahsetmek.
7. Kur'an'ın mecazları yönüyle tefsir. Bu tefsir için ilm-i beyan bilmek.
8. Ayet ve surelerin münasebetini bilmek. Bu münasebetten haberdar olmak.
9. Aralarında çelişki gibi görünen ayetlerin mevhum çelişkilerini giderebilmek için Müşkilü'l-Kur'an ilminden faydalanmak.
10. Kur'an'daki müşkillerin Arap şiirinden örnekler sunularak yerine getirilmesi.³⁸

Cevdet Bey, bu başlıklar altında oldukça ikna edici açıklamalar yaparak dirayet tefsirinin nasıl yapılması gerektiğini etkili bir üslupla beyan etmiştir. Öncesinde de rivayete dayalı bir dirayet tefsirinin olağan olduğunu açıklayan müellif, heva ve arzulara dayalı yapılan tefsir yorumlarının ne kadar anlamsız ve boş olduğunu izah etmiştir. Bu gibi bahtsız yorumların kesinlikle dirayet tefsiriyle karıştırılmamasını, şartlarına uygun ilahi murada muvafık yapılan dirayet tefsirini kendi arzusuna göre tefsir yapanların uğradığı tehdit akıbetine uğramadığını kanaatimizce güzel bir şekilde sunmuştur.

Cevdet Bey'in şahsiyeti, yaşadığı dönemin şartları ile tefsir yazıcılığından ve eserlerinden bahsettik. Bundan sonraki bölümlerimizde Cevdet Bey'in tefsir usûl ve tarihini içeren *Tefsir Tarihi* adlı eserinin usûl ve tarih bölümü ayrı başlıklar altında incelenecektir.

³⁸Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 50-77.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TEFSİR TARİHİ'NİN USÛL BÖLÜMÜ

1.1. Eserin Usûl Anlayışı

Eser, birçok açıdan değerlendirmeye alınabilir. Fakat eserin usûl yönünden nasıl bir yöntem kullanılarak yazıldığı eserin usûl anlayışını kavramamıza yardımcı olacaktır. Bilindiği üzere “Tefsir Tarihi Eseri Hakkında Genel Bilgiler” başlığıyla eserin içeriğinden söz etmiştik. Eserde müellifin tefsir usûlü anlamında nasıl bir yöntem kullandığını, nasıl bir eğitim yöntemi izlediğini görmeye çalışmak eseri anlamak açısından önem taşımaktadır.

Eserin başlangıcında Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu ispatlamak için Kur'an'ın toplanması hususuna yer verildiği görülmektedir. Kur'an'ın okunarak ve yazılarak toplandığını akıcı bir dille anlatan Cevdet Bey, bu bölümde ayetlerin yazdırılmasından, etrafa duyurulup yayılmasına kadar birçok konuya değinmiş, Kur'an'ın ceminin nasıl bir tarihi süreç içerisinde ve hangi şartlarda meydana geldiğini izah etmiştir. Ardından Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesindeki anlam üzerinde durmuştur. Ayet ve surelerin Mekki ya da Medeni olmasıyla ilgili görüşleri belirtip te'vil kavramı üzerine geniş bir açıklama ayırmıştır.³⁹

Cevdet Bey'in, eserinin başlangıcında değindiği bu konularda Kur'an'ın birçok açıdan mucizevi yönünü vurgulamak istediği dikkat çeker. Mesela Kur'an'ın yazılması meselesini izah ederken Kur'an'ın tahta, kemik ve derilerin üzerine ayrı ayrı yazılarak Kur'an'ın bir Mushaf olarak toplanmasını, nesih ihtimalinden ve Kur'an'ın yayılıp dağıtılmasındaki kolaylıktan ileri geldiğini vurgular. Kur'an'ın Hz. Peygamber zamanında ayrı ayrı Mushaf halinde yazdırılıp ezberlenmesi, onun hızlı bir şekilde yayılmasını, kendisiyle beş vakit ibadet edilecek olan namazın ve öğrenilecek olan diğer ibadetlerin de onunla

³⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 1-24.

anlaşılmasının hızlanacağını belirtir.⁴⁰ Böylece eserin başlangıcında Kur'an'ın mucizevi yönünü dile getirmeye çalıştığı görülür.

Cevdet Bey bu aşamadan sonra tefsirle ilgili kavramlardan söz etmiş, tefsir ilminin konusundan, gayesinden ve şerefinden bahsederek bir müfessirin bilmesi gerekli ilimleri 17 ilim şeklinde sıralayıp açıklamıştır. Ardından rivayet ve dirayetle ilgili düşüncelerini dile getirmiştir.⁴¹

Bu bölümde eserin usûl yönünden daha sistematik bir şekil aldığını görüyoruz. Tefsir, te'vil, tahrif ve tebdil gibi kavramların ne anlama geldiğini, tefsir ve te'vil arasındaki farkın ne olduğunu belirten müellif, tefsir ilminin konusu ve mahiyetini ortaya koymuştur. Tefsir usûlünün bu bölümünde müellifin birtakım kıyas ve teşbihlerle konuyu izah ettiği görülmektedir. Mesela tefsir ilminin şerefini belirtirken, kuyumculuğun konusu altın ve gümüş olmasından dolayı, konusu kokmuş deri olan sepicilikten; tıp sanatının insan bedeninin sağlığını incelemesinden dolayı konusu sokak temizliği olan çöpçülükten daha kıymetli olduğunu söyleyerek tefsir ilminin de konusu, gayesi ve kendisine duyulan ihtiyaç sebebiyle ilimlerin en şerefli olduğunu dile getirir. Müellif, rivayet ve dirayet başlığıyla Kur'an'ın anlaşılır olduğunu, indiği muhit tarafından anlaşılmasında pek zorluklar yaşanmadığını, hatta birtakım bedevilerin dahi onun veciz üslubu karşısında hayrete düştüklerini ifade eder. Anlaşılmayan noktalarda Hz. Peygamber'e danışıldığını, O'nun gerekli açıklamalarla Kur'an'ı beyan ettiğini, bu açıklamaların rivayet zinciri yoluyla sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn'den güzel bir sıralama ile geldiğini vurgulamıştır.⁴²

Cevdet Bey'in rivayet ve dirayet başlığıyla verdiği birtakım bilgilerin isim belirtmeden İbn Haldun'un Mukaddimesinden alındığını görmekteyiz.⁴³ Bu bilgilere Cevdet Bey'in rivayet ve dirayet değerlendirmesini sunarken dikkat çekeceğiz.

⁴⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 4.

⁴¹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 24-39.

⁴² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 24, 33.

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadirî Ugan (Ankara, Maarif Basımevi, 1954), s. 503-507.

Cevdet Bey usûl bölümünün son kısmının ise “Müfessirler Arasındaki İhtilaf” adıyla değerlendirdiği ihtilaf çeşitleri, arzu ve istek doğrultusunda yapılan tefsirler ve dirayet tefsirinin dereceleri konularından müteşekkil olduğunu görüyoruz. Bu son bölümde özellikle ayet ve hadislerden, şiirlerden alıntılarla konuyu açıklığa kavuşturduğu, dirayet tefsirinin derecelerini bu bağlamda ele aldığını görmekteyiz.⁴⁴

Müfessirler arasındaki ihtilaf değerlendirmelerinde ise Cevdet Bey’in biçimsel ve hakiki ihtilaf olarak yaptığı değerlendirmelerinin, akli delillerle ortaya çıkan ihtilaf hakkındaki yorumlarının, hatalı tefsir yapan kimseleri delilde, medlulde ve hem delilde hem medlulde hata yapanlar diyerek sınıflandırması gibi düşüncelerinin İbn Teymiyye’den (ö. 728/1328) iktibas olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁵

Örnek olarak Cevdet Bey, selef âlimleri arasında Kur’an tefsiri hususunda zahiren birtakım ihtilaflar görünse de bunların tetkik edildiğinde tezat anlamında bir ihtilaf değil de, tenevvü (çeşitlilik) kabilinden bir ihtilaf olduğunun anlaşıldığını beyan eder. Böylece bu tür ihtilafların ‘ihtilaf-ı sûri’ ve ‘ihtilaf-ı hakiki’ olmak üzere iki kısım olduğunu söyler. İhtilaf-ı sûri yani şekil, biçim olarak ihtilaf dediği farklılığın gerçekte iki sıfatı olan bir anlamın iki ayrı sıfatla anlamlandırılması ve birden çok anlama sahip genel bir ismin diğer anlamlarını söylemek şeklinde iki tarzda cereyan ettiğini ifade eder.⁴⁶ Bergamalı’nın ihtilaf-ı sûri ve ihtilaf-ı hakiki dediği bu farklılıklar, ihtilaf-ı sûri’yi iki şekilde sunması ve bu ihtilafın birinci tarzında örnek olarak sunduğu ‘Sırat-ı Müstakim’ ifadesinin Kur’an’a uymak veya İslâm ile tefsir edildiğini beyan etmesi İbn Teymiyye’nin İhtilâf-ı Tenevvü dediği sınıflandırmadan mülhem olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷ Yine Bergamalı’nın dirayet tefsirlerinde kaynağı nakillerle ya da akli istidlallerle meydana geldiğini ifade ettiği “Müfessirler Arasındaki Gerçek İhtilaf” bölümü de

⁴⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 39-77.

⁴⁵ İbn Teymiyye’nin tefsir nazariyeleri ile ilgili bu eleştiri ve mülahazaları için bkz. Mehmet Emin Maşalı, “İbn Teymiyye’ye göre Hatalı Tefsir Kuramları”, *Bilim-name*, XV (2008/2), 123-146.

⁴⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 41.

⁴⁷ İbn Teymiyye, Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm, *Mukaddimetun fî Usûli’t-Tefsir*, Beyrût, Dâru Meketebeti’l-Hayât, 1980, s.14-15.

İbn Teymiyye'nin tefsirde meydana geldiğini ifade ettiği iki çeşit ihtilaf ile aynıdır.⁴⁸

1.2. Rivayet ve Dirayet Tefsirleri Tasnifi

Cevdet Bey, eserini rivayet ve dirayet başlığı altında kısımlara ayırarak konu hakkındaki fikirlerini ortaya koyar. Kur'an'ın düşünülüp anlaşılacak okunmasının önemini ifade eden müellif, her tefsir türünde rivayet tefsirine rastlamanın mümkün olabileceğini savunur. Rivayet tefsiri yapılırken İsrâiliyat'a dayalı haberlere dikkat edilmesi gerektiğini vurgular.

Konu başlığı içerisinde rivayet ve dirayet tefsirine yönelik verdiği mesajlar şunlardır:

1. Kur'an'ın İndiği Muhit Tarafından Anlaşılması
2. Hz. Peygamber'in (s.a) Kur'an'ı Açıklaması
3. İsnat Zinciri Yoluyla Tefsir Rivayetleri
4. Seleften Rivayet Edilen Haberlere Dayalı Nakli Tefsir
5. Rivayetlerin Sahih Olan ve Olmayanlarının Ayırt Edilmesi
6. Müfessirler Arasındaki Görüş Ayrılıkları
7. Düşmanca İhtilaf - Dostça İhtilaf
8. Biçimsel İhtilaf - Gerçek İhtilaf
9. Arzu ve Hevese Göre Yapılan Tefsirler
10. Dirayet Tefsirinin Dereceleri

Bu başlıklar altında müellifin usûl anlayışının genel çerçevesi ortaya çıkmaktadır. Cevdet Bey'in tefsir usûlü ile ilgili açıklamalarının bir nevi özeti şeklinde sunduğumuz bu başlıklar, rivayet ve dirayet tefsiri ağırlıklı olmak üzere müfessirler arasındaki görüş ayrılıklarını bildirmiştir. Ayrıca dirayet tefsiri ile karıştırılmaması için arzu ve hevese göre yapılan tefsir örneklerini de okuyucuların önüne sermektedir. Mâverdi'nin dirayet tefsiri ile ilgili değerlendirmesini eserine alan müellif, ayrıca konuyu daha anlaşılır hale getirmek için İbn Abbas'tan nakil yapmayı ihmal etmez. Bu başlıklar bağlamında ilk beş başlıkta yer alan Kur'an'ın İndiği Muhit Tarafından Anlaşılması, Peygamber

⁴⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 45, İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 20.

(s.a)'in Kur'an'ı Açıklaması, İsnat Zinciri Yoluyla Tefsir Rivayetleri, Seleften Rivayet Edilen Haberlere Dayalı Naklî Tefsir, Rivayetlerin Sahih Olan ve Olmayanlarının Ayırt Edilmesi bölümleriyle rivayet tefsirini izah etmektedir. Müfessirler Arasındaki Görüş Ayrılıkları bölümünde ise düşmanca-dostça ihtilaf ve biçimsel-gerçek ihtilaf kısımlarını değerlendirerek söz konusu meseleyi teferruatlarıyla açıklamıştır. Müellif, dirayet tefsirine geçmeden önce şahsi arzu ve çıkarlarla yapılan tefsirlerin gerçek anlamda yapılan dirayet tefsirleriyle karıştırılmaması için Arzu ve Hevese Göre Yapılan Tefsirler başlığıyla birtakım örnekler sunmuştur. Ardından dirayet tefsirinin daha iyi anlaşılması için geniş kapsamlı bir şekilde Dirayet Tefsirinin Dereceleri adlı başlığını sunmuş ve neredeyse dirayet tefsiriyle ilgili tüm düşüncelerini burada ifade etmiştir. Biz de bu yüzden dirayet tefsirinin derecelerini ayrı bir başlık ve başlıklar altında Dirayet Tefsirinin Dereceleri bölümüyle tanıtmaya çalıştık.

Cevdet Bey, rivayet tefsirine ve gerekli şartları haiz olduğu takdirde dirayet tefsirine de olumlu bakan ve destekleyen birisidir. Hatta dikkat çekici yorumlarından birisi de rivayet tefsirlerinin dirayet tefsirleriyle iç içe bulunabileceğidir. Nitekim bu konuda şunları söylemiştir: “Evvela ma'lum olsun ki (tefsir-i bi'd-diraye), kendisinde katiyen rivayetten bahsi cereyan etmeyen tefsir demek mahiyetinde değildir. Belki o gibi tefsirlerde beyânatın merkezi sıkleti dirayettir.”⁴⁹ Cevdet Bey beş başlık altında rivayet tefsiri hakkındaki değerlendirmelerini sunar. Kur'an'ın İndiği Muhit Tarafından Anlaşılması, Peygamber (s.a)'in Kur'an'ı Açıklaması, İsnat Zinciri Yoluyla Tefsir Rivayetleri, Seleften Rivayet Edilen Haberlere Dayalı Naklî Tefsir, Rivayetlerin Sahih Olan ve Olmayanlarının Ayırt Edilmesi. Bu başlıklardaki görüşleriyle birlikte rivayet tefsiri bağlamında düşünceleri ortaya koyulmuş olacaktır.

1.3. Rivayet Tefsiri Değerlendirmeleri

1.3.1. Kur'an'ın İndiği Muhit Tarafından Anlaşılması

Merhum Bergamalı Cevdet, Kur'an-ı Kerim'in indiği muhit tarafından anlaşıldığını beyan etmiştir. Öyle ki Hicr suresinde “*Emr olunduğun şeyi açıkça*

⁴⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 55.

söyle” âyetini işiten bedevi kızların derhal secdeye kapanmaları, Yusuf suresindeki ifadenin güzelliğine dayanamayan bedevilerin otlattığı develeri unutmalarını misal getirmiştir. Sahabîlerden İbn Abbas’ın Hz. Peygamber’in vefatını Nasr suresinden tefsir etmesi, Maide suresi 3. ayette ifade edilen “*Bugün size dininizi tamamladım*” ilahi kelamıyla Hz. Ebû Bekir’in ağlayıp Hz. Peygamberin vefatını haber verdiğini anlaması gibi bazı örnekleri vermiş ve o dönemde yaşamış Arapların Kur’an’ı anlayabildiklerini vurgulamıştır.⁵⁰

1.3.2. Hz. Peygamber’in (s.a) Kur’an’ı Açıklaması

Cevdet Bey, Kur’an’ın indiği muhitin belagat ehli olması münasebetiyle anlaşılmasının zor olmadığını ifade ettikten sonra dilin edebi ifadeler dışında anlaşılmayacak yerlerinin, özellikle inanç ve sorumluluklarla ilgili ayetlerin bizzat Hz. Peygamber tarafından açıklandığını ifade eder. Bu beyan vazifesinin Hz. Peygamber’in sorumluluğu olduğunu ayetle hatırlatır.⁵¹ Sahabî’nin Hz. Peygamber’den ayetlerin bilinmeyen anlamlarını da öğrendiğini dile getiren Cevdet Bey, düşünüp tefekkürü emreden âyetleri⁵² anlamının yalnız âyetlerin lafzını okuyarak olmayacağını, bunun tedebbür olarak değerlendirilemeyeceğini belirtir. Sahabî’nin Hz. Peygamber’den aldıkları akide ve hükümlere ait âyetlerin dil ve anlayış yeteneklerinden daha da üstün olduğunu ifade eder.⁵³ Cevdet Bey, Hz. Peygamber’i dinlemeden ve eğitim almadan Kur’an’ı anlamının mümkün olmadığını şu sözleriyle örneklendirir: “Mümkün müdür ki tıp gibi, hesap gibi, hendese gibi fenlere müteallik bir kitabı bir âdem okusun da manasını düşünmeksizin ve anlamak istemeksizin ‘Ben hesap kitabı veya hendese risalesi veyahut tıp kitabı okudum’ desin.”⁵⁴

⁵⁰ “İşte şu birkaç misal bize anlatıyor ki Ashabı Güzin Hazretlerinden tut da Bedevilere varıncaya kadar Evladı Arap’tan herkes Kur’an’ın meâni celilesini selika-i zevk yardımıyla anlardı.” bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 34.

⁵¹ Nahl, 16/44 “*İnsanlara, onlara indirileni açıklayasın diye*”

⁵² Sad, 38/29 “*(Bu kitap), ayetlerini düşünsünler diye sana indirdiğimiz bir kitaptır.*”

Muhammed, 47/24 “*Yoksa onlar Kur’an’ı tedebbür etmiyorlar mı?*”

⁵³ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 34.

⁵⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 35.

1.3.3. İsnat Zinciri Yoluyla Tefsir Rivayetleri

Sahabî, dil birikimleri ve dilleri kullanmadaki maharetleri ile birlikte soru sorarak elde ettikleri dini ilimleri ve tefsir rivayetlerini tâbiîne aktarmıştır. Onlardan da tebe-i tâbiîn alarak aralıksız bir zincirleme yoluyla ilk dönemden selef-i sâlihîne kadar sağlıklı bir nakil ve rivayet yolu oluşmuştur. Kur'an'ı anlamak için her devirde sözlü olarak öğrenme gerçekleşmiş olup daha sonraları sadırlardan metinlere aktarılarak çeşitli ilimler derlenip toplanmıştır. Bu sayede sahabe ve tabiinden nakledilen haberler kitaplara yazılmıştır. İsnat zinciri Taberî, Vâkidî ve Beğâvî gibi müfessirlere ulaşmış, onlar da haber ve rivayetlerden kaydedebildiklerini kayıt altına alarak birçok kitabın tedvin edilmesine öncülük etmişlerdir. Araplar dil melekelerini çeşitli milletlerle karışmalarından sonra unuttuklarından, onlar için de Arapça kitaplara başvurmak zorunlu hale gelmiştir. Böylece rivayet zincirine ihtiyaç duyulmuştur. Zira Arapça olarak nazil olmuş olan Kur'an'ı anlamak ve tefsirini yapabilmek kaynaklara bakmakla mümkün olacaktır.⁵⁵ Burada ifade edilen bilgilerin İbn Haldun'un mukaddimesinde geçtiğini görmekteyiz. Arapların dil melekelerini ve safiyâne düşüncelerinin farklı milletlerle karışmaları neticesinde, Arapça kitaplara bakma ve rivayet kültürünün doğması gibi hususlar İbn Haldun'un mukaddimesinde dile getirilmektedir.⁵⁶

1.3.4. Seleften Rivayet Edilen Haberlere Dayalı Naklî Tefsir

Cevdet Bey'e göre nakli tefsir, nâsih ve mensuhu bilmek ve bize ulaşması sahabî ve tabiinin rivayetlerine bağlı olan ayetlerin nüzul sebepleriyle kastedilen anlamlardan haberdar olmaktır. İlk dönem tefsir yazıcılığından günümüze ulaşan tefsir kitaplarında inkârı mümkün olmayan sahih gerçekler bulunmasına rağmen, içlerinde zayıf görüşlerin de yer aldığını kabul etmek gerektiğini savunan Cevdet Bey'e göre bu durumun sebebi şudur: İlim ehli olmayan Araplar, okuma yazma bilmemelerinden ötürü varlıkların sebeplerini, yaratılışın başlangıcını ve varlığın sırlarını öğrenmeye meyilli idiler. Zira insanın fitratında böyle bir arayış vardı ki; Araplar bu arayışlarını devirlerinde yaşamış olan Ehl-i kitaptan sorup öğrenirlerdi. İslam'la şereflendikten sonra da özellikle Hz. Âdem ile İblis arasında yaşananlar,

⁵⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 36.

⁵⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadirî Ugan, s. 505.

evrenin yaratılış ve başlangıcı, savaş ve gazvelerle ilgili haberler gibi öğrenmedikleri konularda eski bildikleri üzere kaldılar. Bu gibi hususlarda haberler Sahabî'den Ka'bu'l-Ahbar (ö. 32/652), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ile Abdullah b. Selam'dan (ö. 43/663) rivayetlerle gelmiştir. Seleften gelen haberlerin doğru aktarılması gerektiğini ifade eden Bergamalı Cevdet, rivayetlerin sahih olanın sahih olmayanlardan ayırt edilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra Ehl-i kitap kaynaklı bilgilerin doğrudan ya da dolaylı olarak sahih rivayetlerle Hz. Peygamber'e ulaştırılmadığını da belirtmiştir. Bu bağlamda tarihi vakıaları örnek vererek sahih olmayan rivayetlerin nasıl ortaya çıktığına değinmiştir.⁵⁷

Cevdet Bey'in bu görüşlerinin İbn Haldun'dan mülhem olduğunu görmekteyiz. İlk dönemde yazılmış tefsirlerde zayıf görüşlerin bulunması ile ilgili sebebin Arapların ümmi olmaları sebebiyle birçok mevzuyu araştırmaya tabiatça meyilli oldukları, bu münasebetle sonradan Müslüman olan Ehl-i kitabın eski bildikleri üzere kaldıklarını ifade eden İbn Haldun'dan esinlendiğini, hatta isim vermeden bu bilgileri naklettiğini görüyoruz.⁵⁸

1.3.5. Rivayetlerin Sahih Olan Ve Olmayanlarının Ayırt Edilmesi

Cevdet Bey'in rivayetlerin sahih olmayanların sahih olanlarından ayırt etmek için, Ehl-i kitaptan gelen rivayetlerin nasıl meydana geldiğini birkaç tarihi vakıa ile açıkladığını görmekteyiz. Abdullah b. Ömer'in (ö. 74/693) Yermük fethinde ele geçirdiği iki deve yüklü isrâiliyyât mecmuaları evrenin yaratılışı, savaş ve gazvelerle ilgiliydi. Ehl-i kitabın verdiği haberlerde itikat ve şeri hükümler dışındaki meselelere karşı rivayet noktasında gerekli ihtiyat gösterilmemişti. Bu gibi meselelerin şeri hükümler dışında kalması hasebiyle inceleme ve araştırması yapılmamıştı. Cevdet Bey'e göre müfessirler bu tür haberlere dikkat etmeden tefsir kitaplarında nakletmişlerdir. Öncesinde Tevrat ehli olup sonradan İslam ile şereflenen sahabenin halk katındaki kıymetlerinden dolayı, bu haberleri olduğu gibi sorgulanmadan kabul görmüş ve bu tür rivayetlerin kitaplara girmesi olağan bir durum olmuştur. Başka bir tarihi vakıada ise Hz. Osman (ö. 60/679) ile Ebû Zer (ö. 32/652) arasında Tevbe suresinin 34.

⁵⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 37.

⁵⁸ Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, s.506.

ayetinde geçen ‘Altın ve gümüşü biriktirenler’ meselesinde ictihadî bir tartışma olmuştur. Tartışmanın neticesinde hilafet makamına çağrılmışlar, Ebû Zer’in ileri sürdüğü deliller bitmeden olaya müdahil olan Kâ’bu’l-Ahbâr’a (ö. 32/652) Ebû Zer tarafından ‘Sen İslam’a daha dün girdin, önceki gün Yahudi idin. İslami hakikatlere, ictihadî inceliklere hemen karışmak yetkisini nereden aldın?’ diyerek üstüne saldırmış ve atmak istediği tokat rivayetlere göre Kâ’b’in çekilmesiyle halifeye rast gelmişti. Bunun üzerine Ebû Zer çok üzülmüş ve Rebeze adlı mevkiye yerleşmiş vefatına kadar orada hadis rivayetiyle uğraşmıştır. Bu gibi misalleri zikrettikten sonra Âdem’in, evrenin, göklerin ve yerin yaratılışı vb. gibi hususlarda Hz. Peygamber’den öğrenilenler dışında isrâiliyyât zamanından kalma kıssa ve haberlerin mevcut olduğunu ve kitaplara yerleştiğini belirten müellif, bu gibi söz ve düşüncelerin Batılılar tarafından dinimize karşı bir itiraz vesilesi olamayacağını belirtmiştir.⁵⁹

1.4. Müfessirler Arasındaki Görüş Ayrılıkları

Bu bölümün bizim başlıklarımızın dışında eserin orijinal metninde Müfessirîn Arasındaki İhtilaf babıyla bir başlık olarak yer bulduğunu ifade etmeliyiz. Cevdet Bey, müfessirler arasındaki ihtilaf bölümünün başında kendisine yöneltilen bir soruyu cevaplandırmaktadır. “Kalpleriniz, Kur’an-ı Kerimle kaynaştığı sürece onu okuyunuz. Fakat onun hakkında ihtilafa düştüğünüz zaman kalkıp dağılınız”⁶⁰ anlamındaki hadisini öne sürerek dirayet tefsirinde ihtilafın baş gösterebileceğini, dirayet tefsirinin nasıl caiz olabileceği kendisine soru olarak yöneltilmektedir. Cevdet Bey, zikredilen hadise iki türlü anlam verildiğini beyan ettikten sonra Kur’an hakkında araya ihtilaf girildiğinde konunun değiştirilmesinin daha uygun olacağını belirtir. Ardından hadisteki ihtilafın ‘ihtilaf-ı teâdî’ adını verdiği düşmanca ihtilaf olduğunu belirtir. Şer’i kurallara uygun olan ihtilafın da dostça ihtilaf anlamına gelen ‘ihtilaf-ı tevâlî’ olduğundan söz eder. Cevdet Bey, “Şimdiye kadar ümmetin başında patlayan felaket bombalarının yegâne madde-i iştialiyyesi de işte bu ihtilaftır” sözleriyle

⁵⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 38.

⁶⁰ Buhârî, *Fedâilü'l-Kur’an*, 37; Müslim, *İlim* 3, 4.

düşmanca ihtilaf anlamına gelen “İhtilâf-ı teâdî”yi iki tartışmacıdan birinin diğerine düşmanlığı şeklinde yorumlar.⁶¹

Aslında bu ihtilaf çeşitleri İbn Teymiyye’nin ‘ihtilaf-ı tezâd ve ihtilaf-ı tenevvü’ şeklindeki tasnifidir. Selefin ahkâmdaki ihtilaflarının tefsirdeki ihtilaflardan çok olduğunu, onlardan sahih olarak gelen ihtilafın tezâd dediği çelişki ihtilafı değil, çeşitlilik anlamında gelen tenevvü ihtilafıdır.⁶²

1.4.1. Düşmanca İhtilaf - Dostça İhtilaf

Yukarda zikrettiğimiz bu başlık türlerinden ihtilaf-ı teâdî’ye yani düşmanca ihtilafa Abbasiler zamanında ortaya çıkan kelim ihtilaflarını örnek olarak veren müellif, ihtilaf-ı tevâlî’ye de mezhep imamları arasında çıkan ihtilafı örnek olarak vermiştir. Ayrıca iki ihtilaf arasında yaptığı değerlendirme de dikkat çekicidir. Bergamalı’ya göre düşmanca yapılan ihtilaflarda amaç, karşı tarafı susturmak ve küçük düşürmektir. Bu ihtilaf neticesinde hasmı küfre düşse dahi münakaşayı kazanmanın verdiği üstünlük duygusu ön plandadır. Dostça yapılan ihtilafta ise hakkın ortaya çıkarılması gerçek amaçtır. Bu ihtilafı yapanlar muhalifleri hakkı belirtse dahi bunu kabul eder ve asla gücenme söz konusu olmaz. Bergamalı’ya göre dirayet tefsirinde olması gerekli olan ihtilaf dostça ihtilaftır. Rakibini yenme değil, hakkı ortaya çıkarma esastır. Cevdet Bey, düşmanca ihtilafın fitne ve fesada yol açmasından dolayı dirayet tefsirlerinde yasaklanması gerektiğini savunur.⁶³

1.4.2. Biçimsel İhtilaf - Gerçek İhtilaf

“İhtilaf-ı Sûri” ve “İhtilaf-ı Hakiki” başlığıyla verdiği bu bölümde selef âlimleri arasında meydana gelen ihtilafın ‘İhtilaf-ı Tenevvü’ yani çeşitlilik ihtilafları türünden olduğunu belirtir ve ihtilafları ikiye ayırır. Biçimsel ihtilafın iki türlü olduğunu, ilkinin ifade edilen kelimenin anlamının iki ayrı sıfatla ifade edildiğini, diğerinin birçok anlama sahip bir genel ismin diğer anlamlarının da başka müfessirlerce söylendiğini belirtir. İlk tür biçimsel ihtilafa Fatiha suresinde yer alan ‘dosdoğru yol’ u seleften birisinin Kur’an’a uymak, diğerinin de İslam ile

⁶¹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 39.

⁶² Bk. İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlüne Giriş*, trc. Yusuf Işıcık, Hikmet evi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 39.

⁶³ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 40.

tefsir edebildiğini ve bunun bir gerçek ihtilaf olmadığını vurgular. İkinci tür biçimsel ihtilafı ise âyetle açıklar. “*Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed’in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur*”⁶⁴ âyetinde yer alan kendilerine zulmedenler, farzları terk eden ve haramları işleyen kimseler, hayırlarda öne geçenler de farz ve nafilelerle Allah’a yakınlaşma çabasında olan kimseler olarak tefsir edilmiştir. Ayette geçen kendisine zulmedenin namazı vaktin sonuna kadar geciktiren, hayırda öne geçen vaktin başında namaz kılan kimse şeklinde tefsir edilmesi de Bergamalı’ya göre tezat oluşturacak bir ihtilaf değildir. Temel hedeflerle ilgili olarak yorumladığı bu ihtilaf türüne Bakara suresinin 201. âyetinde geçen “*Ey Rabbimiz! Bize dünyada da ahirette de hayır ver ve bizi cehennem azabından koru*” duasını örnek getirir. Bazı müfessirler dünyadaki hayrın vücut sağlığı ve yeterli rızık olarak, ahiretteki hayrı ise sevap ve rahmet olarak tefsir ederken, Hz. Ali dünyadaki hayrı ‘saliha bir kadın’ ahirette ise ‘huriler’ şeklinde tefsir etmiştir. Hasan-ı Basrî (110/728) ise dünyadaki hayrın ilim ve ibadet, ahirette ise cennet olduğunu cehennem azabına ise ‘cehenneme götüren şehvet’ demiştir. Daha sonra aynı anlama gelen lafızlardan dolayı gerçek ihtilaf oluşmayacağını vurgulayan Cevdet Bey, ashâb ve tabiin arasında rivayet yönteminin ötesinde bir tefsir biçimi olmamasından dolayı tefsirlerin birbirine hakiki manada muhalefet etmediğini belirtir. Ayrıca onlardan gelen iki farklı rivayetten de kaynaklı bir ihtilafın söz konusu olabileceği, hatta kıraat farklılıklarından kaynaklanan anlam değişimlerinin gayet tabii olduğunu da beyan eder.⁶⁵

“Müfessirîn Arasındaki İhtilaf-ı Hakiki” başlığıyla dirayet tefsirlerinde görülen kaynağı nakil ya da akli deliller olan iki türlü ihtilaftan bahsetmiştir. Kaynağı nakle dayanan ihtilaflar Hz. Peygamber, sahabe veya tabiinden birine ulaşır ki bunların doğrusu ile yanlışını ayırt edebilmek bazen mümkün değildir. Ayırt edilmesi mümkün olmayan ve herhangi bir ilmi yararı olmayan bu kısma

⁶⁴ el-Fâtır, 35/32.

⁶⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 41.

örnek olarak Ashab-ı Kehf'in adları, köpeklerinin ismi, Hz. Âdem'in (a.s.) yasaklandığı ağaç gibi sorulardan meydana gelen ihtilaflar verilebilir.⁶⁶ Bu gibi hususlarda nakilden başka bilgi alma yolu olmadığını ifade eden müellif, Hz. Peygamber'den sahih bir şekilde gelen naklin kabul olunacağını, diğer türlü Ehl-i kitap'tan olup sonradan Müslüman olan sahabeden geldiyse sessiz kalmanın daha doğru olacağını ifade eder. Çünkü akla muhalif bir durumun olmadığını söyler ve Ehl-i kitapla ilgili "Size Ehl-i kitap bir şey söylediğinde, ne doğrulayın ne yalanlayın"⁶⁷ anlamındaki hadisi nakleder.⁶⁸ Bu gibi nakillerde sahabenin rivayetinin tabiine tercih edileceğini ifade eden Cevdet Bey, tefsir kitaplarında bu tür ihtilafların doğrusunun yanlışıdan ayrıldığını memnuniyetle ifade eder. Kaynağı akli deliller olan tefsirdeki ihtilaflarda düşülen hatalardan korunmanın zor olduğunu ifade eder ve bu konuda güzel bir benzetme yaparak konuyu açar: "Evet. Arûs-i Kur'an'ın cümlegâh-ı irfanına bir elde kandil-i rivayet diğer elde şebçirâg-ı dirayet olarak girmek lazımdır. Ta ki o melike-i hüsün ve ânın cemâl-i tâb-nâk'ındaki mezâyâyı dakika gönüllerde tecelli edebilsin. Kandil-i rivayet ihmal edilerek girilecek olsa hüsün ve ânından tamamiyle istifade müyesser olamaz."⁶⁹

Cevdet Bey'in müfessirler arasında ortaya çıkan ihtilaf türleri ile ilgili değerlendirmelerini ve bazı örneklerini İbn Teymiyye'den kaynak belirtmeden aldığını ifade etmiştik. Aslında müfessirler arasında meydana gelen ihtilaf türlerini açıklamasının öncesine gittiğimizde bu ihtilaf çeşitlerini nakletme sebebi kendisine yöneltilen dirayet tefsirinin cevazı ile ilgili bir sorudur.

Soruda öncelikle "Kur'an hakkında kalbinizde uygunluk olduğu müddetçe onu okuyun, ihtilafa düştüğünüzde onu derhal bırakın ve o meclisten dağılın" anlamındaki müttefekun aleyh dedikleri hadisi ifade edip ardından hadisten

⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlüne Giriş*, s. 58.

⁶⁷ Buhârî, *İ'tisâm*, 25.

⁶⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 45. Bu görüşlerin sahibi aslında İbn Teymiyye'dir. İbn Teymiyye, herhangi bir fayda sağlamayan ihtilaf türlerini ve Ehl-i Kitaptan nakledilen bilgilerle ilgili görüşlerin orijinal sahibidir. Bk. İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlüne Giriş*, s. 57-59.

⁶⁹ Evet. Kur'an gelininin irfan odasına bir elde rivayet kandili, diğer elde karanlığı aydınlatan dirayet kandiliyle girmek gerekir. Tâ ki o güzel prenses ve cazibesinin eşsiz parlaklığındaki ince ayrıntılar gönüllerde tecelli edebilsin. Rivayet kandili ihmal edilerek girilecek olursa güzelliğinden ve cazibesinden istifade etmek kolay olmaz. Bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 46.

anlaşıldığına göre ihtilaf baş gösterecek olursa tartışmanın sona erdirilmesi gerektiğini söylerler. Bu ifadelerin ardından dirayet tefsirinin münakaşa ve ihtilaf olmaksızın nasıl yapılabileceğini ve dirayet tefsirinin nasıl rivayet tefsirinin bir bölümü olabildiği ve nasıl caiz olduğu sorusunu yöneltirler. Cevdet Bey, bu soru üzerine hadise iki tür anlam verildiğini, bunların bıkip usanana kadar ya da araya ihtilaf girinceye kadar okuma olduğunu söyler. Hadiste ifade edilenin Kur'an'ın bir noktasında ihtilaf baş gösterme durumu olduğunu ifade ederek, ihtilaflar konusunda İbn Teymiyye'den nakillerle izahını dile getirir.⁷⁰ Muhtemelen Cevdet Bey, kendisine dirayet tefsiri ile ilgili yöneltilen ihtilaflarla ilgili bu soruya kaynaklara bakarak cevap vermiştir. Kaynaklarının içerisinde eserinde çok kez vurguladığı İbn Teymiyye'den bu görüşleri nakletmesi de olağan bir durumdur. Fakat Tefsir ile Te'vil arasındaki farkı açıkladığı, Te'vil kavramını izah ettiği bölümde “Şeyhulislam İbn Teymiyye der ki” ifadesini kullanıp İbn Teymiyye'yi kaynak belirterek Te'vil'in üç tür anlamda kullanıldığını nakletmiştir.⁷¹ Bergamalı'nın dirayet tefsirini değerlendirirken düşüncelerini zenginleştirme ve kendisine yöneltilen ihtilaf meselesini çözüme kavuşturmak için İbn Teymiyye'nin düşüncelerini aldığını görüyoruz. Bu eserin, talebelerinin ders notlarından ve dergilerde kaleme alınan yazılardan müteşekkil olduğunu hatırladığımızda da, bu tür bir kaynağın eserde bulunmaması olağan karşılanabilecek bir durumdur.

Cevdet Bey, dirayet tefsirinde hataya düşme sebeplerini iki kısma ayırır. Bunlardan ilki Kur'an'ın usûl ve amacını, manevi hedeflerini dikkate almadan ayetlerin nüzul sebeplerini ve sözün bağlamını ihmal ederek yapılan tefsirlerdir. Öyle ki bu tefsiri yapan kimseler Arapça konuşan bir kimsenin o lafızlardan ne kastedeceğini dikkate alarak tefsir yaparlar. Bu durumu bedevi bakışına benzeten Cevdet Bey, eserinde bununla ilgili bir misal vermeyi de ihmal etmez.⁷² Rivayeti ihmal ederek dirayette yapılan ikinci hatanın da felsefi bir düşüncüyü ya da kalbe doğan bir ilhamı Kur'an'ın lafızlarına yakıştırmak istemektir. Bu şekilde tefsir yapanlar Kur'an'ın amaçlarını, ayetlerin siyak ve sibakını dikkate almazlar.

⁷⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 39.

⁷¹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 26.

⁷² Misal için bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 47.

Dirayet tefsirlerinde yapılan bu hataların ikincisi olan bir düşüncenin ön plana çıkarılıp, Kur'an'a yakıştırılmak istenmesi Bergamalı'ya göre sadece lafzın anlamlarını ortaya çıkaran birinci türden daha tehlikelidir. Çünkü bu tefsir sahipleri batıl mezhepler icat eder ve bunu Kur'an'a uygun olmayan şekilde izah eder. Bu bağlamda Mu'tezile ve Şîa'nın tefsirlerinden örnekler verir. Hicr suresinin 99. ayetindeki 'Sana yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et' emrindeki yakîn kelimesinin Hz. Peygamberden gelen rivayetlerle 'ölüm' olarak tefsir edileceğini kanıtlayarak bir Mutezili'ye anlattığını, Rahman suresinde yer alan 'İkisinden de inci ve mercan çıkar'⁷³ ayetinin Şia tarafından Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin olarak yanlış tefsir edildiğini açıklar. Bu açıklamalarının ardından kendisine Peygamberimizden rivâyeten ulaşmamış olan tefsirlerin doğru ve caiz olmayacağını "Kim de (bilgisi olmadığı halde) kendi görüşüne / fikrine dayanarak Kur'an'la ilgili söz söylese / Kur'an'ı tefsir ederse, o konuda isabet etse bile hata etmiş olur"⁷⁴ hadisini delil olarak gösterip dirayet tefsirlerinin nasıl caiz olabileceğini sorarlar. Hadiste kastedilen tehdidin dirayet tefsiriyle ilgisi olmadığını, dirayet tefsirinin şu beş amaçla yapılması durumunda caiz olmayacağını ve hadiste tehdit edilen durumun vaki olacağını bildirir. Batıl ve bozuk bir mezhebi yayarak Kur'an ayetlerinin o bozuk mezhebi öne çıkarma gayesiyle yapılan tefsir, Dirayet için gerekli ilimler olmadan yapılan tefsir, Müteşabih ayetleri rahatlıkla yorumlaması, Delilsiz olarak ilahi murat budur demek ve cahilce kendi arzusuna uygun konuşarak tefsir yapmak. Bu tür tefsirlerin cezasının da cehennem ateşinden başka bir şey olmaması gerektiğini bir başka hadisi naklederek yorumlamıştır.⁷⁵

1.5. Arzu Ve Hevese Göre Yapılan Tefsirler

Bergamalı Cevdet bu bölümün başında 5 tane örnek vererek arzu ve hevese göre yapılmış tefsirlerden birtakım kesitler sunmuştur. Bu tefsir türüyle ilgili verdiği örnekler şunlardır:

⁷³ Er-Rahman, 55/22.

⁷⁴ Ebû Davut, İlim, 5; Tirmizî, Tefsîr, 1, Tirmizî, bu hadisin garip olduğunu söyleyerek zayıflığına işaretle bulunmuştur.

⁷⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 45.

1. ⁷⁶ حم عسق âyetinde yer alan ح harfi Hz. Ali ve Muâviye arasında çıkan savaş, م harfi Mervân⁷⁷'ın valiliği, ع harfi Abbâsîlerin hâkimiyeti, س harfi Süfyânilerin emirliği, ق ise Mehdi'ye uymak anlamlarına gelmekteymiş.
2. وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ “Kısasta sizin için hayat vardır.”⁷⁸ âyeti bilinen öldürme ve idam olan kısas hakkında değil de Kur’ân kıssaları hakkındaymış. Böylece “Sizin için Kur’ân kıssalarında hayat, ibret vardır” anlamı ortaya çıkıyormuş.
3. İbn-i Fûrek’in (ö. 406/1015) وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي “...ancak kalbimin mutmain olması için...”⁷⁹ âyetindeki ifadede yer alan kalbi, İbrahim (a.s)’in kalbi gibi sevdiği dostu olarak tefsir etmesini saçma bir söz olarak değerlendirir. Bu ayetle Hz. İbrahim, canı gibi sevdiği dostunun ayette anlatılan diriltme olayını müşahade ederek tam bir kalp huzuruyla ilim elde etmesi, kendisinin ilahi kudretten en ufak bir şüphesi olmadığını ifade etmekte imiş.
4. رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ “Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği şeyleri yükleme!”⁸⁰ âyetinde güç yetirilemeyecek şey, aşk ve sevdadan ibaretmiş.
5. وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ “karanlığı çöktüğü zaman gecenin kötülüğünden”⁸¹ âyetinde kötülüğünden sığınılan şeyin şehvet zoruyla tenasül uzvunun uyanıp canlanması anlamına gelmekte imiş.

⁷⁶ Eş-Şûrâ, 42/1-2.

⁷⁷ Ebû Abdilmelik Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Ümevî (ö. 65/685)

⁷⁸ el-Bakara, 2/179.

⁷⁹ el-Bakara, 2/260.

⁸⁰ el-Bakara, 2/286.

⁸¹ el-Felak, 113/3.

Bunun gibi İslâm âlemini insanlık nazarında küçük düşürecek şeylerin ve hurafelerin olduğunu belirten Bergamalı, bunları söylemekten hayâ ettiğini belirtir. Ayrıca döneminde yazılmış risale şeklinde bazı tefsirlerin dil kurallarına aykırı olmasını, bazı kimselerin ebcet hesaplarıyla ve harflerle oynanarak Kur'an'ı adeta bir bilmeceye çevirmelerini eleştirir ve bu eserlerin tefsirle ilgisi olmadığını bunun apaçık yapılan bir hata olduğunu belirtir. Ve bu yapılan yanlışların hem delilde hem de medlûl'de yapılan hatalardan olduğunu belirterek Mâverdî'nin (ö. 450/1058) dirayet tefsiri ile ilgili değerlendirmesini sunar.⁸²

Cevdet Bey, bu değerlendirmelerinin ardından dirayet tefsiri ile ilgili Mâverdî'nin (ö. 450/1058) görüşlerini nakleder. Bu zâtın dirayet yoluyla yapılan tefsirin önemli destekçilerinden olduğunu belirtir. Mâverdî'nin görüşlerini gayet ikna edici ve gerekli görür.

Mâverdî, dirayet tefsirini kabul etmeyen bazı kimseleri eleştirir. “*Kim de (bilgisi olmadığı halde) kendi görüşüne / fikrine dayanarak Kur'an'la ilgili söz söylerse / Kur'an'ı tefsir ederse, o konuda isabet etse bile hata etmiş olur*”⁸³ hadisini delil olarak gösterip rivayete dayanmayan tefsirin İslâm dininde kabul edilmediğini ve kendi içtihatlarıyla tefsir yapmaktan imtina eden kimselerin bulunduğunu ifade eder. Ve bu kimselere Nisa suresindeki لَعَلَّمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ

“...onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi...”⁸⁴ âyetini hatırlatır. Bu ayetle müçtehitlerin Kur'an'dan fikir üretip hüküm çıkarmalarına izin verildiği, buna teşvik edildiği, bitmez tükenmez bir hazine olan ilahi kelamın ümmet nezdinde anlaşılmasının kolaylaştığını belirterek dirayet tefsirini dikkate almayan kimselerin ilahi emirden yüz çevirdiklerini bildirmiştir. Bilgisi olmadığı halde kendi arzusuna göre Kur'an'ı tefsir edenlerin akıbetinin anlatıldığı hadisteki tehdidin Kur'an'ın diline ve üslubuna aykırı, sahih hadis rivayetlerine muhalif olarak yapılan tefsirler olduğunu belirten Mâverdî, konuyla ilgili İbn Abbas'tan rivayet edilen bir hadisi delil olarak zikreder. Hz.

⁸² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 50, 51.

⁸³ Ebû Davut, *İlim*, 5.

⁸⁴ en-Nisa, 4/83.

Peygamber'in "*Kur'an, yumuşak huyludur, (boyun eğer) anlamları çokça (bitip tükenmez)'dir. Onun anlamlarını anlamların en güzeline hamlediniz*"⁸⁵ anlamındaki hadisle ümmetini düşünmeye teşvik edip desteklediği halde hüküm çıkarma ve düşünmeyi nasıl yasaklayabileceğine şaşırılmaktadır. Ardından hadisle ilgili yorumlarını belirtir ve hadiste ifade edilen 'zelûl' kelimesinin kendini okuyan ve yorumlayana boyun eğen, lafzını anlamada zorluk çıkarmayan, hüküm çıkarmak isteyen müçtehide yardımcı, lafızları tefsir ve te'vile uygun vb. gibi anlamlarının olduğunu belirterek dirayet tefsirinin caiz olduğunu savunur. Dirayet tefsirinin savunmasını son olarak da İbn Cerîr'in farklı yollarla İbn Abbas'tan rivayet edilen bir sözde İbn Abbas tarafından zikredilen tefsirin çeşitlerini sayarak yapar. İbn Abbas'a göre tefsir çeşitleri Arapça diline hâkim olmaları sebebiyle Arapların bilebilecekleri tefsir, hiç kimsenin cahil kalmakta mazur olmadığı tefsir, sadece âlimlerin bilebilecekleri tefsir ve Allah'tan başkasının bilemeyeceği ayetler olmak üzere dört gruba ayrılır. İbn Abbas bu dört tefsir çeşidini de açıklar. Arap'ın dilindeki melekesi yardımıyla bilebileceği tefsiri bedevilerin içinden Kur'an'a verilen tepkilerle örneklendirir. Hiç kimsenin bilmemekte mazur kalmadığı tefsire ise ayetlerin açık ve anlaşılır olup herkesin idrak edip, ne anlam ifade ettiğini anlayabildiği ayetlerin varlığını belirterek vurgu yapar. Üçüncü çeşide ise âlimlerin içtihat alanında yaptığı te'vil kategorisindeki tefsirleri örnek verir. Son olarak ise kıyametin kopması, ruhun mahiyeti, hurûf-u mukatta gibi ilmini yalnız Allah'ın bildiği diğer müteşabihleri örnek verir.⁸⁶

1.6. Dirayet Tefsirinin Dereceleri

Dirayet tefsirinin asla rivayetten bahsetmeyen bir tefsir olmadığını, rivayet tefsirinde de açıklamalarla dirayete yer verilebildiğini beyan etmiştir.⁸⁷ Esas maksat ve bu maksatlara ulaşmak için dirayet tefsirinin basamaklarını 'Tefsir-i bi'd-Diraye Meratibinin Ta'dad ve Tebliği' başlığı altında on basamak halinde sunmuştur. Bunları usûl bölümlerindeki başlıklar altında değerlendireceğiz.

⁸⁵ Darekutni, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (385/995), Sünenü'd-Darekutni, I-IV, Abdullah Haşim Yemani Medeni, Daru'l-Mehasin, Medine, 1966/1386, IV, 144-145.

⁸⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 50.

⁸⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 55.

1.6.1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsirine Misaller

Tefsiri bi'd-diraye'nin ikinci mertebesi başlığıyla değerlendirdiği bir husus olan Kur'an'ın yine bazı Kur'an ayetleriyle tefsir edilmesi meselesi, bir ayette yer alan kapalı anlamı bir veya daha fazla ayetle açıklayıp gönüllerde mananın yerleşmesini sağlamak içindir. Bu bağlamda müellif Kur'an'ın Kur'an ayetleriyle tefsirlerine örnekler sunar.

Birinci Örnek: *وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ*

“Eğer (haber verdiği sözlerde) doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir”⁸⁸

Cevdet Bey'in yorumuna göre bu ayette doğru söylüyorsa diye ifade ettiği kişi Hz. Peygamber'dir. Eserin orijinalinde yer alan ibare şöyledir:

“Yani, Rasulüllah haber verdiği mevaide'de sadık olur ise size va'd eylediği şey isabet eder.”

Ardından ayetin başka bir Kur'an tefsiri ile tefsir edildiğini söyler ve ayetin kapalılığından bahseder:

“Şimdi şurada isabet edecek şey, acaba azab-ı dünyevi muaccel midir yoksa müeccel midir? Bu cihet müphemdir ki işbu iphamı, şu hakikati tafsilen natık olan yine bu surenin (el-müminun) ahirindeki

فَأَمَّا نُرْيِيكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَقَّعُكَ فَالَيْنَا يُرْجَعُونَ

...“Onları tehdit ettiğimiz azabın bir kısmını sana göstersek de (ya da göstermeden önce) seni vefât ettirsek de, sonunda onlar bize döndürüleceklerdir.”⁸⁹

ayet-i celilesi tefsir ve izah ediyor. Çünkü bu ayette buyuruluyor ki: “Habibim! Ben onlara vaat ettiğim azabın onlara fiilen isabet ettiğini ya senin sağlığında sana

⁸⁸ el-Mü'min, 40/28.

⁸⁹ el-Mü'min, 40/77.

gösteririm yahut seni cânib-i ehadiyetime çekip imâte eyledikten sonra onları tazip ve tenkil ederim. Çünkü onların ihbamı bana rücuları muhakkaktır.” Şu halde bu ayetin şıkkı evveli ayeti evvelayı tefsir ve izah eder ki kendisinden maksudun azab-ı dünyeviye olduğunu gösteriyor.⁹⁰

Eserin orijinalinden nakille anlatmaya çalıştığımız bu örnekte bir takım eksiklikler göze çarpmaktadır. Ayetin ayetle tefsirine örnek olarak verdiği Mü'min suresinin 28. ayetinin tam anlamı şu şekildedir.

“Firavun ailesinden, imanını gizlemekte olan Mü'min bir adam şöyle dedi: 'Rabbim Allah'tır', dediği için bir adamı öldürecek misiniz? Hâlbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirdi. Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir. Eğer doğru söylüyorsa, sizi tehdit ettiği şeylerin bir kısmı başınıza gelecektir. Şüphesiz Allah, aşırı giden, yalancılık eden kimseyi doğru yola erdirmez.”

Cevdet Bey'in Firavununun ailesinden biri olup imanını gizlemekte olan kimseye Rasulullah ifadesi ile meal verdiği görülmektedir. Ardından ayetteki ‘sizi tehdit eden şeylerin’ ne olduğuyla alakalı aynı surenin 77. ayetinde tefsir edildiğini söylemektedir. Yalnız burada dikkat çeken hata ise ‘yine bu surenin (el-Müminun) ahirindeki’ ifadede el-Mümin suresi sehven el-Müminun olarak yazılmıştır. Çünkü zikredilen ayetler Mü'min suresinde geçmektedir.⁹¹

İkinci Örnek: فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحِرْ

“O hâlde, Rabbin için namaz kıl, kurban kes.”⁹²

Cevdet Bey'e göre bu ayet

قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Ey Muhammed! De ki: “Şüphesiz benim namazım da, diğer ibadetlerim de, yaşamam da, ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah içindir”⁹³ ayeti ile tefsir

⁹⁰ Bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 56.

⁹¹ Bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 56.

⁹² el-Kevser, 108/2.

⁹³ el-En'âm, 6/162.

edilmektedir. Müellif, Kevser suresinde zikredilen فَصَلَّٰمْ emrinden dua anlamı mı yoksa bilinen namaz mı hususunda bir müphemlik olduğunu belirtir ve En'am suresindeki نُسُكٌ karinesiyle salât'dan kastedilen namazın bayram namazı olduğunu, ayetin genel bağlamına dönüldüğünde kurban kesmenin hac vazifelerinden birisi olduğunu beyan eder.⁹⁴

Üçüncü Örnek: وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا

“...Şehvetlerine uyanlar ise sizin büyük bir sapıklığa düşmenizi istiyorlar.”⁹⁵ âyetini “Şehvâta ittiba edenler, sizin tarik-i haktan azim bir surette meyil ve inhirafınızı arzu ederler.” mealiyle açıklayan müellif, ayette kapalı kalan ‘arzu edenler’ in aynı surede geçen

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتُرُونَ الضَّلَالََةَ وَيُرِيدُونَ أَنْ

تَضِلُّوا السَّبِيلَ

*Kendilerine Kitap'tan bir nasip verilmiş olanları görmüyor musun? Onlar sapıklığı satın alıyorlar ve sizin de yoldan sapmanızı istiyorlar*⁹⁶ ayetindeki kitaptan nasiplenmiş olan Ehl-i kitap ile anlam kapalılığının giderildiğini belirtir. Bu görüşü de salih Müslüman kimselerin kendi din kardeşlerinden günahkâr olanlarının dalalette kalmalarını istemeyeceklerini belirterek destekler.⁹⁷

Dördüncü Örnek: مَن يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ

cezalandırılır⁹⁸ ayetinde fena ve kötü işler yapanlar için tövbe etseler de cezadan

⁹⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 57.

⁹⁵ en-Nisâ, 4/27.

⁹⁶ en-Nisâ, 4/44.

⁹⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 57.

⁹⁸ en-Nisâ, 4/123.

kurtulamayacağı gibi bir anlaşılma olabilir. Cevdet Bey bu ayetin yorumunda “âmm’dır, mücmeldir, muhtac-ı tahsis ve izahtır” ifadelerini kullanarak ayetin açıklanmaya ihtiyacı olduğunu söyler. Bu sebeple

وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ

“Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir. O, yine de çoğunu affeder”⁹⁹ mealindeki ayetle önceki ayetin umumiyeti tahsis edilmiş, cezalar affa layık olmayan amellere mahsus kılınmıştır. Anlaşıldığına göre {ancak şöyle affeder gibi} bir kayıt ile sınırlandırılarak tahsis edildiğini belirtir. Böyle bir tahsis olmadığı takdirde de tövbe eden günahkârların affedileceğini bildiren ayetlerle “... Kim kötü bir iş yaparsa, onunla cezalandırılır...” ayeti arasında bir zıtlık söz konusu olacaktır.¹⁰⁰

Beşinci Örnek: Bakara suresinin 254. ayetinde hiçbir dostluğun, alışverişin ve şefaatin geçerli olmayacağı ile ilgili ayette bir kayda muhtaçtır. Bundan ötürü Cevdet Bey zikredilen ayetten iki meseleyi açıklığa kavuşturmuştur. لَا بَيْعٌ فِيهِ

وَلَا خِلاَةٌ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا...¹⁰¹ “...Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü...”¹⁰¹ ayetinde dostluk ve şefaatin yarar veremeyeceği ve bunların reddedildiği anlaşılmaktadır. الْأَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا

الْمُتَّقِينَ “O gün Allah’a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dostlar birbirine düşman olurlar.”¹⁰² ayeti ile takva sahibi kimselerin, birbirine düşman olmayacağı, ve dostluklarının devam edeceği açıklanarak tefsir edilmiştir.

⁹⁹ eş-Şûrâ, 42/30.

¹⁰⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 57.

¹⁰¹ el-Bakara, 2/254. ‘Ey iman edenler! Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayın. İnkâr edenler ise zalimlerin ta kendileridir.’

¹⁰² ez-Zuhruf, 43/67.

Böylece Zuhruf suresinin 67. ayeti, Bakara suresinin 254. ayetindeki dostluk kavramındaki kapalılığı tefsir etmiştir.

“Allah’ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar”¹⁰³ ayeti şefaatin ilahi izinle birlikte reddedilmediği durumların da bulunduğunu tefsir etmektedir.¹⁰⁴ Bu ayetteki ifadenin tam anlaşılması için ayetin tam mealini veriyoruz. *“Göklerde nice melekler vardır ki onların şefaati; ancak Allah’ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar.”*

Cevdet Bey’in Kur’an’ın Kur’an’la tefsirine dair verdiği bu beş örnek konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Elbette müellifin eserinin basımı esnasında bir takım hataların olması ihtimal dâhilindedir. Verilen ayetlerin tam olarak verilmemesi, ayetin bir bölümünün verilmesi, talebelerinin önünde yapılan ders ortamından kaynaklanmaktadır. Eser bilindiği üzere ders notlarından meydana gelip talebelerinin gayretleri ile neşre koyulmuştur.

1.6.2. Peygamber Ve Sahabe Tefsirlerine Misaller

“Üçüncü mertebe tefsir-i nebevidir”, “Tefsir-i bi’d-diraye’nin beşinci mertebesi Âsâr-ı Sahabeye müracaattır” başlıklarıyla belirlenen bu kısımda Hz. Peygamber ve Sahabe tefsirlerinin önemini ortaya koymuş ve konuyla alakalı örnekler sunulmuştur. Öncelikli olarak Hz. Peygamber (s.a.)’den başlamak suretiyle Cevdet Bey’in sunduğu örnekleri değerlendireceğiz.

1.6.3. Peygamber’in (Nebevi) Tefsiri

Bu tefsir türünde tefsiri yapılmak istenen bir ayetin Kur’an’da tefsirinin yapılamadığı durumlarda başvurulmuş tefsir metodu olduğunu belirten müellif, nebevi tefsirin hem Kur’an ve hadis nassı hem de icmâ ile sabit olduğunu delillerle sunar:

¹⁰³ en-Necm, 53/26.

¹⁰⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 58.

وَمَا آتَيْكُمْ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا
verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin...¹⁰⁵

لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ
için...¹⁰⁶

لا يأتى رجل منكم يتكئ على أريكته يقول لا أعرف إلا هذا القرآن ما

أحله فقد أحللته وما حرمه فقد حرمته ألا إني أوتيت القرآن ومثله معه

“Sizden bir adamın koltuğuna kurulmuş vaziyette “Şu Kur’an’dan başkasını bilmem, Onun helal kıldığını helal, haram kıldığını da haram kabul ederim” derken bulmayayım. Dikkat edin! Bana Kur’an ve O’nun bir benzeri verildi.¹⁰⁷

Cevdet Bey, ayet ve hadisleri zikretmiş, Peygamber’in Kur’an’ı açıklayıcı niteliğini ve bu konudaki otoritesini ortaya koymuştur. Ardından وصية لوارث

“Vârise vasiyet yoktur.” anlamındaki hadis¹⁰⁸ ile mirasçılara vasiyetin vacip oluşu ile ilgili farzın¹⁰⁹ sünnet tarafından neshedildiğini ve bu neshetmenin icmâ ile sabit olduğunu açıklamıştır. Böylece Kur’an’ı nesheden sünnetin Kur’an tefsirinde de beyan edici olduğu kabul edilmeye layıktır. Bergamalı, konuyu hayızlı kadının namaz kılmasının haram oluşu, ashabı siham’ın (hisse sahiplerinin) asabeye takdim edilmesi, din farklılığının irs olması (mirasa engel olması), asabenin yakın

¹⁰⁵ el-Haşr, 59/7.

¹⁰⁶ en-Nahl, 16/44. Vermiş olduğumuz dipnotta yer alan en-Nahl suresinin 44. Ayeti eserin sadeleştirilmiş olan baskısında 144. Ayet olarak yazılmıştır. Nahl suresi 128 ayetten oluşmaktadır.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned IV, 131,132; Ebû Davud, Sünne 5.

¹⁰⁸ Tirmizi, Vasaya, 5.

¹⁰⁹ “Sizden birinize ölüm yaklaştığı zaman, eğer mal bırakıyorsa, ana-babaya ve yakınlarına münâsip bir şekilde vasiyyette bulunması farz kılındı” el-Bakara, 2/180.

olanın uzağı, kuvvetli olanı zayıfı iskat etmesi gibi birçok hususun Hz. Peygamber’in tefsiri ile açıklığa kavuşturulduğunu belirtmesiyle bitirir.¹¹⁰

1.6.4. Sahabenin Rivayetlerine Müracaat

Cevdet Bey, “Âsâr-ı Sahabeye Müracaat” başlığıyla belirlediği bu kısa bölümde sahabeden gelen tefsirin ya nakle dayanarak ya da nakle dayanmadan gelebileceğini belirtmiştir. Nakle dayanarak gelen tefsirde senedin sıhhat durumu incelenir, nakle dayanmadan geldiyse tefsirini dil kurallarına göre yapıp yapmadığına bakılır. Şayet dile dayalı bir tefsir yaptıysa dile olan hâkimiyetinden ötürü kabul edilir. Eğer kendi bilip şahit olduğu kıraat ve sebeplere dayanıyorsa yine kabul olunur. Fakat eğer birkaç sahabenin bir konunun tefsirinde zıt görüşleri varsa onları ortak noktada buluşturmaya çalışılır, bu mümkün olmazsa İbn Abbas’ın görüşü tercih edilir. Peygamber duası almasından dolayı böyle bir tercihin olduğunu vurgulayan müellif, İmam Şâfiî’nin (ö. 204/819) “*Ferâizi en iyi bileniniz Zeyd’dir.*” hadisindeki¹¹¹ imtiyazından dolayı sahabeden Zeyd b. Sabit’in (ö. 45/665) feraiz hakkındaki görüşlerini diğer görüşlere tercih etmesini de misal olarak zikreder.¹¹²

1.6.5. Nüzul Sebepleri Yardımıyla Gerçekleşen Tefsirler

Cevdet Bey, dirayet tefsirinin dördüncü mertebesinde işlediği Sebeb-i Nüzul yardımıyla ortaya çıkan tefsirler hakkındaki görüş ve örnekleri zikretmiştir. Özel bir sebebe mahsus indirilmiş genel meselelerin söz konusu sebebi aşarak bir başkasını kapsaması hakkında âlimler arasında görüş ayrılıkları olmuştur. Söz konusu sebebin ötesine çıkmayarak icmâ ile hükmün bizzat kendisine mahsus olduğu durumlar da mevcuttur. Tefsir âlimleri de bu sayede ayetin anlamını idrak

¹¹⁰Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 59. Eserin sadeleştirilmesi esnasında اصحاب سهامك

عصابت اوزه رينه تقديمي ifadesi, ashâb-ı kirâmın asabeye takdim edilmesi olarak

çevrilmiştir. Burada ifade edilen husus sahabe ile ilgili olmayıp akrabalar üzerindeki miras haklarını kapsamaktadır. Bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûl ve Tarihi*, s. 74.

¹¹¹ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, II/281; İbn Mâce, “Mukaddime”, 11

¹¹² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 60.

ederler. Bu görüşlerden sonra Bergamalı *...Ettiklerine* *آتُوا الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا* *sevinen...*¹¹³ âyetini örnek olarak verir. Ayette yaptığı işler ve davranışlardan dolayı sevinç ve neşesini ortaya koyan herhangi bir kimsenin eleştirildiği ifade buyuruluyor. Bu husus genel anlamına bırakılacak olursa bir Müslümanın yaptığı herhangi bir hayırlı işle övünüp sevinmesi de eleştirilmiş olacaktır. Oysaki المؤمن

من سرتة حسنة و سائته سيئته “Mümin, yaptığı iyiliğin kendisini sevindirdiği, yaptığı fenalığın ise kendisini üzdüğü kimsedir”¹¹⁴ hadisine muhalif bir durum söz konusu olması ve hayırlı bir işle övünüp sevinmenin insan aklı ve yaratılışının gereği olmasından ötürü, ayetteki genel hükmün nüzul sebebi olan kitap ehline yönelmesi mecburiyeti doğmaktadır. Bu zorunluluğun ise Ehl-i kitabın Peygamberimizi tekzip etmeleri, kendisine hile yapmaları ve hakkı gizlemeleriyle sevinmelerinden kaynaklandığını öne süren müellif, ardından olayın nüzul sebebini açıklar.

Peygamberimiz (s.a) Yahudilere Tevrat’tan bir takım şeyler sormuştu. Yahudiler de Hz. Peygamber’e yanlış haberler vererek O’nu aldattıklarını sanmışlardı. Suret-i haktan görünerek yaptıklarına sevinmişlerdi. Müellif, bu nüzul sebebini aktardıktan sonra bir başka rivayetteki sevinme olayını aktarmıştır. Savaştan geri kalarak özür beyan etme maksadıyla İslami faydalar adıyla hikmetli (sözler) ortaya atmışlar (söylemişler), bu yaptıklarına sevinmişlerdi. Bergamalı, vermiş olduğu bu tahsis örneğini *وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ*...İmanlarına zulmü

¹¹³ Âl-i İmrân, 3/188. “Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin, sakın azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”

¹¹⁴ Tirmizî, Fiten, 7, 2165.

bulaştırmayanlar...”¹¹⁵ âyetindeki genelliği Peygamberimizin **إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ**

”...Şüphesiz ki, şirk elbette pek büyük bir zulümdür”¹¹⁶ ayetiyle şirk tahsis

etmesine benzetmiştir.¹¹⁷ Bir başka örnekte ise **وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ**”...Fitne,

öldürmekten beterdir...”¹¹⁸ âyetinin genel anlam üzerinde kalmadığını belirtir.

Burada Müslümanların yolunu şaşırtmak ve onları zorlamak suretiyle şirk döndürmek hususi bir fitne olarak murat edilmektedir. Gerçekten de bunun ölümden daha beter bir durum olduğundan şüphe yoktur. Buradaki meselenin de çözümünü sebep-i nüzul örneğiyle verir. Çünkü ayet, Müslümanları şirk döndürmek için müşrikler tarafından zorbalık ve şiddet uygulandığını ve onların ihanetlerini ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki her fitnenin gelişigüzel öldürmeden daha beter olması her yerde doğru kabul edilmez.¹¹⁹

Bu misallerle müellif, nüzul sebebi dediğimiz sebep-i nüzul vasıtasıyla ayetlerdeki müşkillerin, anlamadaki zorlukların ortadan kaldırılıp söz konusu ayetlerin sağlıklı bir şekilde tefsirinin ve açıklamasının yapılabildiğini gözler önüne sermiştir.

1.6.6.Lügat Ve İ’rab Bakımından Tefsir

“Lügat ve i’rab itibarıyla tefsirdir” kısa başlığı ile lügat ve i’rab bakımından tefsir yapmanın mahiyetini örnekler vererek açıklamaktadır. Öncelikle lügat bakımından tefsire değinir. Cevdet Bey lügat bakımından tefsiri, Kur’an’ın müfret

¹¹⁵el-En’âm, 6/82. Eserde ayetin mesaj olarak verilmek istenen bölümünde **وَأَمْ يَلْبَسُوا إِيمَانَهُمْ**

kısmı verilmiş, eserde ayetin hadisle tahsis edilmiş olan **بِظُلْمٍ** kelimesi verilmemiştir. ‘Zulüm’ anlamına gelen bu ifadeyi konunun bütünlüğü açısından vermeyi uygun bulduk.

¹¹⁶ Lokmân, 31/13.

¹¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim, yy. 1400/1980, Dâru’l-Fikr, I. 14-15.

¹¹⁸ el-Bakara, 2/191. “Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke’den) siz de onları çıkarın. Zulüm ve baskı, adam öldürmekten daha ağırdır. Yalnız, Mescid-i Haram yanında, onlar sizinle savaşmadıkça, siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşılırsa (siz de onlarla savaşın) onları öldürün. Kâfirlerin cezası böyledir.”

¹¹⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 59.

kelimelerinin özlerinden bahsetmek şeklinde tanımlar. Bu tanımı Ebû Hayyan'ın (ö. 745/1344) “tefsir erbabının (yalnızca) bu yoldaki açıklamaları değildir (yeterli olmaz)” sözüyle destekler. Ardından yapılacakları listeler. İbn Sîde'nin (ö. 458/1065) *Muhassas* adlı eseri, Fîrûzabâdî'nin (ö. 817/1414) *Kamus*'u, Cemâlüddin b. Mûkerrem Ifrikî'nin (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab* adlı eseri gibi lügat kitapları ve de özellikle Rağîb İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredâtü'l-Kur'ân* namındaki eseri gibi harika eserlerin olduğunu söyler. Ardından bunların canı pahasına saklanması gerektiğini ifade eder.¹²⁰ Bu sayılan eserlerden sonra dirayet tefsiri erbabının üç önemli noktayı dikkate alıp söz konusu noktaları kesinlikle itina ile gözden kaçırmamaları gerektiğini vurgular. Bu noktalar şunlardır:

Birinci Nokta: Dildeki ifadelerin meşhur ile şaz olanı, hakikat ile mecaz olanları ayrılmalıdır. Eğer anlam hakikat ise, dil hakikati mi, örfi hakikat mi yoksa dini bir hakikat mi olduğunu birbirinden ayırmak gerekir. Bu ayırma işinde de son derece dikkatli davranmak gerekir. İmam Şâfiî'nin Arap diline yeteri kadar hâkimiyeti olmadığı halde Kur'an'ı tefsir etmeye cesaret gösteren birisine dayak atmak isteyerek tepkisini göstermesini örnek vererek bu noktanın önemini vurgular. Dildeki ifadeleri doğru ayırt etmenin ardından, dildeki lafzın ortak kullanılan anlamlardan olup olmadığına ve ortak bir kelimeyi her iki anlamda kullanma yanlışlığına kapılmamak gerektiğine dikkat çekerek konunun önemi kavransın diye ayrıntılı bir anlatıma yer verir. Bergamalı'ya göre Kur'an'da iki manaya hamledilen bir ayet-i kerime, gözümüzün önünde ilk bakışta ortaya çıktığında anlamlarına bakılır. Eğer o anlamlardan biri daha açık ve istenilen anlama daha uygun ise lafzı o manaya göre yorumlamak gerekir. Bunun tam tersi olup da açık olan anlamın kastedilmeyip yerine gizli olan anlamın kastedildiğine ve murat edildiğine dair yakın bir delil bulunursa o halde bu gizli anlam tercih edilir. Her iki anlam da açıklık ve kapalılık bakımından eşit ve her ikisi de gerçek anlamında kullanılmışsa, anlamın içinde lügat ve şer'i anlamlara bakılır. İki anlamda mevcut ise şer'i anlam tercih edilir. Şayet sözlük anlamının kastedildiğine dair bir delil varsa o halde sözlük anlamı tercih edilir. Sözlük

¹²⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 61.

anlamıyla ilgili örnek olarak *وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ* “Ve onlara dua

et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir”¹²¹ ayetini zikreder. Ayetteki *صَلَاةٌ*

kelimesinin dil kuralları bağlamında dua, dini bağlamda ise namaz anlamında olduğunu belirtir. Bu kelime şer’i bağlamda namaz anlamına gelse de, kural gereği gerçek sözlük anlamı olan ‘dua’ anlamına gelen bir delilin varlığından dolayı bu anlamın tercih edildiği görülmektedir. Çünkü bir kimsenin namazı başkasına rahatlık vermez, Bu ancak dua ile mümkün olabilir. Öyle ki müellif *صَلَاةٌ*

kelimesinin *عَلَيْهِمْ* ile sılalanması (bağlanması), *سَكَنٌ* lafzının da *ل* ile

sılalanmasıyla birlikte buradaki şer’i maksadın değil dua anlamına gelen lugavî anlamın tercih edilebileceğini göstermektedir. Anamlardan biri örfi diğeri lugavî ise, bu durumda örfi anlamın tercih edilmesi daha doğrudur. Anamlar arasında bir farklılık olmayıp, anlamların her ikisi de lugavî veya şer’i ise müfessir her iki anlamdan kasıt ve onlardan murat olunan hususun toplanıp ortaya çıkmasını engelleyen bir durum varsa ayette murat edilen husus için içtihat eder. Böylece iki anlamdan birisini ortaya koyduğu bir delil veya işaret ile o anlamlardan birisinin açığa çıktığı görülür. Allah’ın muradı benim içtihadıma göre böyle olmalıdır diyerek belirlediği manayı ortaya koyar. Herhangi bir delil bulamaz ise, görüşünde her ikisi de eşit kalıyorsa müfessirin anladığı manayı tercih edip etmemesi konusunda ihtilaf olmuştur. Boşanmış olan kadınların iddet süreleri ile ilgili geçen ayette *ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ* “üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti)”¹²² lafzındaki *قُرُوءٍ*

‘hayz’ ve ‘tuhr’ anlamlarında ortak kullanılmaktadır. Her iki anlamın cem edilmesi mümkün olmadığından Ebû Hanîfe (ö. 150/767), kendi görüşündeki delil

¹²¹et-Tevbe, 9/103.

¹²²el-Bakara,2/228. Eserin sadeleştirilmiş olan bölümünde zikredilen ayet 288 olarak verilmiştir. Bakara suresi 286 ayettir. Bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûl ve Tarihi*, s. 78.

ve işaret ile قُرْوَةٌ lafzını ‘hayz’ ile açıklamıştır. Ve üç hayız müddeti olarak ayeti tefsir etmiştir. İmam Şâfiî ise kendi delil ve emaresini kullanarak ayetteki قُرْوَةٌ lafzını temizliğe hamlederek üç temizlenme dönemini gerekli görmüştür. Her iki anlamın murat edilen manada cemi mümkün olursa her iki anlama da hamledilir ve bu Kur’an’ın mucizesindeki bir tecelli olarak değerlendirilir. وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ

“Andolsun, yöneldiği zaman geceye”¹²³ ayetinde de böyle bir örneğin olduğunu vurgulayan Cevdet Bey, عَسْعَسَ kelimesinin ‘ikbal ve idbar’ yani ‘yönelme ve arkasını dönme’ anlamlarında ortak olduğunu ve her iki lafzın da hakikat-i lugavî olarak müşterek anlamda kullanıldığını beyan eder. Bu iki anlama bakarak bir cem etme mümkün görünmemektedir. Cevdet Bey buradaki müşkülü bir müfessirin “Kur’an kendi kendini tefsir eder”¹²⁴ tefsir kaidesinin verdiği yetkiyle وَاللَّيْلِ إِذَا

أَدْبَرَ “Ve döndüğü dem o geceye”¹²⁵ ayetinden istifade ederek عَسْعَسَ kelimesinin أَدْبَرَ anlamında olduğuna karar vererek anlamın ‘yönelmek’ olduğu hükmünü vererek çözeceğini beyan eder.¹²⁶

İkinci Nokta: Kur’an lafızlarının sözlük anlamlarını tefekkür eden birisi Arap dilinin güzel üslubundan dolayı birinci kelimeleri ilk bakışta delalet ettikleri anlamlarda gerçekmiş gibi zannedebilir. Oysaki derin bir bakışla bakıldığında söz

¹²³ et-Tekvir, 81/17.

¹²⁴ “Bilebildiğimiz kadarıyla bu hikâyenin isim babası, Selefi düşünceye sistematik bir hüviyet kazandıran İbn Teymiyye’dir (ö. 728/1328). Çünkü İbn Teymiyye, “Tefsir metotlarının en güzeli/en mükemmeli (ehsanü turuki’t-tefsir) nedir?” şeklindeki bir soruya Mukaddimetü’t-Tefsir adlı risalesinde, “Kur’an’ın Kur’an’la tefsiridir” diye cevap vermiş.” Öztürk, Mustafa (2008), Kur’an’ın Kur’an’la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 (2), 1-20.

¹²⁵ el-Müddessir, 74/33.

¹²⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 61-63.

konusu anlamların mecazî anlam olduğu anlaşılır. Bu yüzden müfessir hakikat ile mecaz anlamları birbirine karıştırmaması için dikkatli davranmalıdır. Bu ikazı yaptıktan sonra ilmi üstünlüğüne hayranlık duyduğunu ifade ettiği Zemaşerî'nin (ö. 538/1144) anlattığı bu noktayla ilgili Arap dilinde hakikat gibi görünüp aslında mecaz olan kelimeleri işlediği *أساس البلاغة* “*Esâsü'l-Belâga*” adlı eserinden

övgüyle bahseder. Tefsir ilmiyle uğraşan bir kimsenin mezkûr eserden çokça istifade ederek, o eseri can yoldaşı yapması gerektiğini vurgular. Bu eser ile Arap dilinin genişliğini, Kur'an'ın nükte ve meziyetlerini anlamak ve Arap edebiyatına hâkim olmak için nelere ihtiyaç duyduğunu anlamış olur. Bu eseri tanıttıktan sonra bu noktayı Kur'an'a dil uzatan müsteşriklerin Kur'an'a dil uzatmalarını cahilliklerine, haktan uzaklaşmalarına ve dili kavramamalarına bağlayarak bitirir.¹²⁷

Üçüncü Nokta: Bir müfessirin mutabakat, tazammun ve iltizam kısımlarından meydana gelen bu üç delaleti dikkatli bir şekilde birbirinden ayırmalıdır. Bu üç delaletin nasıl ayırt edileceğini delaletle ilgili açıklama ve örnekler verdikten sonra bir müfessir ağzıyla açıklar:

Mutabakat İle Delalet: Lafzın konunun tüm anlamına delalet etmesine denir.

Örnek olarak; *...عَاغَسَلُوا وُجُوهُكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ*

*mü'minler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayınız ve başlarınıza meshediniz...*¹²⁸âyetinde zikredilen organların

tümüne delalet etmesi gibi. Böylece *وُجُوهُ* ‘yüzler’ kelimesi, eller ve

diğerlerinden ibaret olan organların tamamına adı geçen lafızlara delalet-i mutabakiyye olup, bu surette (kural ile) yüzün tamamının yıkanması farz ifade etmiş olur.

¹²⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 63-64.

¹²⁸ el-Mâide, 5/6.

Tazammun İle Delalet: Lafzın konunun anlamının bir kısmı üzerine delalet etmesine denir. Örnek olarak abdest ayetinde yüzün bir parçası olan göz üzerine delaleti ve يَدٍ (el) kelimesinin tırnak arasına ve yüzüğün altına delaleti gibi.

İltizam İle Delalet: Ortaya koyulan anlamın gerekliliği üzerine delalettir. Bu üç delaletten ilk delalet olan mutabakat ile delaletin lügavi olduğunu diğerlerinin ise akli olduğunu belirtir. Tazammun yoluyla bakıldığında abdest ayetinde gözlerin yıkanmasının vacip olduğuna bir delalet varmış gibi görünür. Tazammun yoluyla delalet akli bir delalet olduğu için bu delaletin ayırt edilmesi ve buna zıt olan lafzi delillere bakıldığında böyle bir vacip hükmünün olmadığını ifade eden

Cevdet Bey, *“Allah, size kolaylık*

*diler, zorluk dilemez.”*¹²⁹ âyetini, *يَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا وَبَشِّرُوا وَلَا تُنْفِرُوا*

“Kolaylaştırınız, Zorlaştırmayınız; Müjdeleyiniz, Nefret ettirmeyiniz”¹³⁰ hadisini ve “Dinde zorluk yoktur”¹³¹ fıkhi hükmünü delil olarak sunar. Bu deliller ile abdestte gözlerin içi, tırnak dipleri ve yüzük altlarının yıkanmasının vacip olmadığı anlaşılmaktadır. Lafzi olan bu delaletler, akli olarak isimlendirilen tazammun delaletinin yerine tercih edilir. Cevdet Bey, lügat itibariyle tefsirin bunlardan ibaret olduğunu ifade edip i’rab bakımından tefsiri değerlendirmeye geçer.¹³²

1.6.7. İ’rab Bakımından Tefsir

İ’rab bakımından tefsirin müstakil bir ilim dalı olmadığı, nahiv gibi olduğunu ifade eden müellif, Ebû Hayyân’ın (ö. 745/1344) bu anlamda önemine ve değerine bakmadan her türlü meseleyi tefsirinde yazdığını söyler. Yine Ebû Hayyân’dan istifade etmiş olan İbrahim Sefâkûsî’nin (ö. 742/1342) *el-Mücîd fi*

¹²⁹ El-Bakara, 2/185.

¹³⁰ Buhârî, İlim 11, Edeb 80, Cihâd 164; Müslim, Cihâd 6-7, Ebû Dâvûd, Edeb 17.

¹³¹ Dinde Meşakkatle ilgili bilgi için Bk. Şükrü Özen, “MEŞAKKAT”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mesakkat> (08.05.2019).

¹³² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 64-65.

i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd adlı eserin bu konuyla ilgili en kapsamlı ve faydalı eser olduğunu ifade eder. Eserde Ebü'l-Bekâ¹³³(ö. 643/1245) gibi bir âlimin sözlerinin toplandığı, tefsir ile i'rabın arasının cem edildiği ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Kur'an'ın i'rabına dair sözlerinin toplandığını ifade ettikten sonra konuyu daha fazla uzatmadan bitirir.¹³⁴

İrabu'l Kur'an ile ilgili Bergamalı'nın üzerinde durduğu İbrahim Sefâkusî'nin *el-Mücîd fî i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd* adlı eseri Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahrü'l-muhît* adlı tefsirindeki i'râbü'l-Kur'ân'la ilgili bilgilerin tefsire dair açıklamalardan ayıklanarak bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir eserdir.¹³⁵

1.6.8. Kur'an'ın Mecazlarıyla Tefsir

Dirayet tefsirinin yedinci mertebesi olarak 'Mecazat'ı Kur'aniyye i'tibariyle tefsirdir' başlığı ile ele aldığı Kur'an'ın mecazlarıyla tefsir bölümüne İzzüddin b. Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) Kur'an'daki mecazların tümünü kapsayan *el-Mecâzâtü'l-Kur'aniyye* adını taşıyan bir eserinden oldukça istifade ettiğini belirterek giriş yapar. Ardından Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) bu eseri özetledikten sonra *Mecâzü'l-fürsân ilâ Mecâzi'l-Kur'ân* namıyla yazdığını ifade eder.¹³⁶ Konuyla alakalı birkaç eseri tanıttıktan sonra Kur'an'daki mecazları anlamının beyan ilmini ve açıkladığı üç karineyi gözden kaçırmamaya bağlı olduğunu söyler. Bu karineler ile Kur'an'daki mecaza sebep olan ve o mecaza dönmeyi gerektiren durumlar anlaşıldığı, bu yüzden bu karinelerin çok ehemmiyetli olup onlar olmadan Kur'an'daki mecazı yorumlamanın haram olduğunu belirtir ve söz konusu karîneleri açıklar.

¹³³ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî.

¹³⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 66.

¹³⁵ Tayyar Altıkulaç, "SEFÂKUSÎ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sefakusi> (04.05.2019).

¹³⁶ İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın el-İşâre ile'l-icâz fî ba'zî envâ'i'l-mecâz adlı sistematik çalışması bu isimle tahkiksiz (İstanbul 1313/1895; Medine 1966; Dimaşk 1987; Beyrut 1987) ve Mecâzü'l-Kur'ân adıyla tahkikli olarak (nşr. Muhammed Mustafa b. Hâc, Trablus 1992; nşr. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Londra 1419/1999) yayımlanmıştır. Süyûtî bu eseri Mecâzü'l-fürsân ilâ Mecâzi'l-Kur'ân ismiyle özetlediğini ve bazı eklemeler yaptığını bildirmektedir. Bk. ABDULHAMÎT BİRİŞİK, "MECÂZÜ'L-KUR'ÂN", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecazul-kuran> (04.05.2019).

Birinci Karîne: Konuşan (1. Şahıs) ile muhatap arasında bilinen aklı karîne'dir. الْقَرْيَةَ وَسئَلِ الْقَرْيَةَ “Bulduğumuz kent halkına sor.”¹³⁷ ayetindeki الْقَرْيَةَ

lafzı mecaz-ı lügavi olup hakiki anlamı üzerine kurulmamıştır. Bunun karînesi, sorunun ‘karye’ ile irtibatlandırılmasının mümkün olmamasıdır. Buradaki irtibat yerin zikredilip durumun istenmesidir. Bunun dışında kinaye ile istiare olmak üzere akli bir mecaz olma ihtimali de olsa açıkça mecaz-ı mürsel kastedilmektedir.

Bir başka örnekte وَالْخِفْضُ لَهُمَا جَنَاحَ الدُّلِّ “Onlara tevazu kanadını indir.”¹³⁸

âyetinin mecaz-ı lügavi olduğu görülmektedir. Bunun karînesi aklidir, zira cenah (kanat) lafzının züll (zillet) kelimesiyle bağlanması imkânsızdır. Bu durumda الدُّلِّ ifadesinin bir kuşa (teşbih) benzetilerek, (müşebbehun bih) kendisine

benzetilen kuşun uygun olması جَنَاحَ ifadesinin ispatıyla kinaye ile istiare yoluna gidilerek mecaz-ı lügavi yapmak gereklidir. Bir başka örnekte ise يُرِيدُ أَنْ

يَنْقُضَ “...Yıkılmaya yüz tutmuş...”¹³⁹ âyetinde de istenilen şeyin cidâra

(duvara) isnadının aklen mümkün olmayışı (yani duvarın kendisinin yıkılmayı istemesinin imkânsız oluşu) sebebiyle insana benzetilmesi ve uygun görülmesi (onu yıkanı) duvara ispat etmek suretiyle kinaye yoluyla istiareye hamletmek gerekli görülmüştür.

¹³⁷ Yusuf, 12/82. “Bulduğumuz kent halkına ve aralarında olduğumuz kervana da sor. Şüphesiz biz doğru söyleyenleriz.”

¹³⁸ el-İsrâ, 17/24. “ Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: “Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.”

¹³⁹ el-Kehf, 18/77. “Yine yola koyuldular. Nihayet bir şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Halk onları konuk etmek istemedi. Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Adam hemen o duvarı doğrulttu. Mûsâ, “İsteseydin bu iş için bir ücret alırdın” dedi.”

İkinci Karîne: Örfî karînedir. Örneğin; *يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صَرْحًا* "Ey Hâmân!

Bana yüksek bir kule yap."¹⁴⁰ âyetindeki *ابْنِ* emri 'Emret!' anlamında mecaz

manaya gelmektedir. Çünkü: Binanın Haman'a isnadı (Haman'ın binayı inşa etmesi) her ne kadar aklen imkânsız olmasa da, örfî olarak binayı vezirler değil

ırgat takımı yapar. Öyle ki şu karine-i örfiyye sayesinde *ابْنِ* lafzı istiâre-i teb'iyye

yoluyla 'Emret!' emrinin manasında olan *مر* lafzının manasından mecâz-ı

lügavidir veya isnatta mecaz olarak akli mecazdır.

Üçüncü Karîne: Lafzî karînedir. Mesela; *مَثَلُ نُورِهِ* "...(O'nun) nuru gibi..."¹⁴¹ âyetindeki isim tamlaması Allah'ın nurun kendisi değil, gayrısı olduğuna delalet eder. Çünkü bir şey kendisine muzaf olamaz. Bu yüzden

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ "Allah, göklerin ve yerin nurudur..."¹⁴² âyetinde

mecaza gitmek zorunludur. Bunun karinesi de lafzi karineden olan izafettir (tamlamadır).

Kur'an'da mecazın olduğu söylendiğinde bu üç karîne göz önünde bulundurulup bunlardan birisinin araştırılması gerektiğini ifade eden Cevdet Bey, bu karinelerden birisi mevcut olmayıp da başka bir anlama yönelme olursa bu durumda batını bir te'vilin oluşacağına dikkat çeker.¹⁴³

¹⁴⁰ el-Mü'min, 40/36. "Firavun dedi ki: "Ey Hâmân! Bana yüksek bir kule yap, belki yollara, göklerin yollarına erişirim."

¹⁴¹ en-Nûr, 24/35. "Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili şudur: Duvarda bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nur üstüne nur. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah, insanlar için misaller verir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir."

¹⁴² en-Nûr, 24/35.

¹⁴³ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 66-67.

Bu bağlamda Kur'an'ın mecaz ifadelerinin nasıl değerlendirilebileceğini konuyla ilgili eserler tanıtılarak ve ayetlerdeki mecazı anlamının metotlarını ifade ederek gösteren Cevdet Bey, konunun anlaşılması için güzel örnekler sunmayı ihmal etmemiştir.

1.6.9. Ayet-Sure Münasebetlerini Araştırma Ve Ayetlerdeki Şüphe Zannedilen Çelişkilerin Giderilmesi

Cevdet Bey, dirayet tefsirinin 8. Ve 9. Mertebelerinde başlıkta zikrettiğimiz konuları işlemiştir. 8. Mertebede 'Âyat ve Süverin Münasebatı Hususunu Tetkik Mertebesidir' başlığıyla ayet-sure arasındaki münasebeti kendi üslubuyla işlemiştir. 9. Mertebede 'Teâruzâtı Mevhûmenin İzalesidir' başlığıyla birbirine zıt gibi görünen bazı ayetlerin çelişkilerinin nasıl giderileceğini beyan etmiş, bazı ayetlerle konuyu bütünlüğe kavuşturmuştur.

1.6.9.1. Ayet Ve Sureler Arasındaki Münasebet:

Ayet ve sureler arasında münasebet olduğunu savunanlar ile reddedenler arasında bir hayli tartışmalar olduğunu belirten müellif, İzzüddîn b. Abdisselâm ile son dönem âlimlerinden Sıddîk Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) farklı amaçlar ve çeşitli sebepler üzerine indirilmiş ayetlerin arasında münasebet aranmasını boş uğraş olarak değerlendirdiğini nakleder. Fakat çoğunluğun âyet ve sureler arasındaki münasebete olumlu baktığını, ayet ve surelerin olaylara ve hikmetlere uygun olarak tertip edilip indirildiğini savunduğunu belirtir. Ardından bu konuda olumlu görüş belirten kimseleri zikreder. Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsirinde münasebetlere değinmeden geçmediğini onun konuyla ilgili şu düşünceleriyle nakleder: "Kur'an'daki inceliklerin çoğunluğu ayetlerin tertibine tevdi edilmiştir. Bunun inkâr edilmesi Kur'an'ın üstün vasıflarını görmezden gelmektir." Bu konuda işe adam akıllı girilerek *Nazmü 'd-dürer fî tenâsübi 'l-âyât ve 's-süver* adlı çok önemli bir eser meydana getiren Burhânüddîn el-Bikâî'nin (ö. 885/1480) herkesi memnun ettiğini belirtmektedir. Çağdaşı olan Süyûtî'nin de bu bağlamda *Tenâsüku 'd-dürer fî tenâsübi 's-süver* adlı eseri de hemen ardından örnek olarak zikrettiği eserdir. Konuyla ilgili olumlu ve olumsuz yapılan eserleri tanıttıktan sonra Sıddîk Hasan Bahadır Han'ı eleştirir. Sıddîk Hasan Han'ın tefsirinde Bikâî'ye olan eleştirisini hatırlatıp ayetlerin çeşitli olaylara binaen

indirildiğini öne süren Sıddık Bahadır'ın ayet ve sureler arasındaki münasebeti İmruülkays'ın ¹⁴⁴ çeşitli amaçlarla yazdığı kasideler arasında münasebet aramaya benzetmektedir. Cevdet Bey, bu benzetmenin ardından konuyla ilgili düşüncelerini aktarır: “Olaylara göre nazil olan ayetleri Cebrail (a.s) getirdikçe hangi surenin neresine hangi ayetin yazılacağını bildirir ve bu surette ayetlerin tertibi tevkifi bir şekilde vücut bulurdu. Bu sebeple ayetlerin indirilmesinde münasebet arayıp, tertiplerinde münasebet aramamak mantıksızlıktır.”¹⁴⁵ Cevdet Bey, ayet ve sureler arasındaki münasebeti şu şiirle bitirir:

والنجم تستصغر الابصار صورته

والذنب للطرف لا للنجم في الصغر¹⁴⁶

1.6.9.2. Ayetlerdeki Şüphe Zannedilen Çelişkilerin Giderilmesi

Cevdet Bey, bu bölümde Kur'an'ın ilimlerine vakit ayırmayıp, Kur'an'ın güzel üsluplarına kayıtsız kalan kimselerin Kur'an'daki bazı ayetler arasındaki çeşitli sebeplerden dolayı görünen biçimsel ihtilafları hakiki ihtilaf zannedenleri değerlendirir. Bu kimselerin içinde müsteşrikler gibi ‘İşte Kur'an Kur'an diyerek birçok mucize yönünün eşsiz beyanının bulunduğu savunduğunuz Kur'an'ın ayetleri arasında pek çok çelişkiler vardır’ diyerek yaygara koparanların olduğu gibi cahilliğinden, bu husustaki yetersizliğinden ve ilgisizliğinden dolayı şüphe ve ıstırap içinde kalanların da olduğunu zikreder. Ömrünün önemli bir kısmını Kur'an'ın üsluplarını ve ifadelerini araştırarak geçirmiş kimsenin bu gibi ihtilafların mevhum olduğunu aşağıda zikredeceği örnek delillerle bilebileceğini ve muhalif kimseleri susturabileceğini ifade eder.

Birinci Örnek: Kur'an, Âdem'in (a.s) yaratılmasıyla ilgili olarak çeşitli ifadeler kullanır. Kimi zaman topraktan, bazen uzun süre suyla olan yakınlığından dolayı

¹⁴⁴ Ebû Vehb (Ebû'l-Hâris / Ebû Zeyd) Hunduc b. Hucre b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr (ö. 540 dolayları)

¹⁴⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 68.

¹⁴⁶ Yıldız gözlerde şekil olarak küçülür, günah ise küçülmede yıldızla benzemez.

kokuşmuş çamurdan *مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمًا مَسْنُونٍ* “...kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan”¹⁴⁷ diğer bir ayette *مِنْ طِينٍ لَازِبٍ* “yapışkan bir çamurdan”¹⁴⁸ bir diğerinde *مِنْ سُلاَلَةٍ مِنْ طِينٍ* toprak parçasına karışmamış “halis çamurdan (süzülmüş) bir özden”¹⁴⁹ yaratıldığını bildiren açıklamalar görülmektedir. Âdem’in yaratılışıyla ilgili bazı şüpheli ihtilaflarla karşılaşan kimseler ses tonunu yükselterek itirazda bulunacaklar yahut şüphe ve tedirginliğe düşeceklerdir. Hâlbuki tahkik ehli, açıklamaları ile söz konusu ihtilafların bir hayale kapılmaktan ibaret olduğunu kanıtlamaktadırlar:

Cevap:

Cevdet Bey, ilk insanın yaratılışı ile ilgili verdiği örnekteki problemleri Âdem’in yaratılışındaki mucizeleri hatırlatarak çözmesi, önce problemi ortaya koyarak merak uyandırması ve ilgi çekici misaller sunması eğitici yönünü de ortaya koyması açısından önemlidir. “Nüsha-i Kübra, Kuvve-i Kahire ve Âyet-i Uzemâ, Fıtrat-ı Bâhire olan Âdemin yaratılışı...” ifadeleri ile o yaratılışın ne kadar mucizevi ve büyük bir olay olduğunu gözler önüne seren Bergamalı, farklı evreler ve harikulade olaylar geçirerek bir yaratılışın söz konusu olduğunu evreleri anlatarak belirtir. Âdemin bedeninin yaratılış safhaları, farklı farklı parçalardan oluşan topraktan başlayıp suya karışmaktadır. Çamur olup bir süre güneşte bırakılıp suyu çekilince kuruyup salsal (kuru bir çamur) olmaktadır. Bu yaratılışla ilgili Kur’an’da açıklamaların bulunduğunu hatırlatan Bergamalı, yaratılışın başlangıç mercii olan toprakta tek bir öz olarak toplandığını ve söz konusu çelişkiler arasında hiçbir ihtilafın olamayacağını söyleyerek diğer örneğe geçer.

¹⁴⁷ el-Hicr, 15/28. “Hani Rabbin meleklerle, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” demişti.”

¹⁴⁸ es-Saffât, 37/11. “(Ey Muhammed!) Şimdi sen onlara sor: “Kendilerini yaratmak mı daha zor, yoksa yarattığımız diğer şeyleri yaratmak mı?” Şüphesiz biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık.”

¹⁴⁹ el-Mü’minûn, 23/12. Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.

İkinci Örnek: Musa'nın (a.s) Asası. Mucizenin yaratılışı esnasında ejderha, kıvrınması ile küçük yılanlar gibi çevik ve atılgandı. Bergamalı'nın Musa'nın (a.s) kıssasında zikredilen ayetlerden¹⁵⁰ bahsettiği görülmektedir. Ejderha ve küçük bir yılan gibi hareketlerde bulunan asa mucizesini cevaplarırken mucizede bir şeyin hem küçük hem de büyük bulunamayacağı tezaadını, bir canlının büyük olduğu halde küçük canlılar gibi hızlı olabileceğini açıklayarak izah etmiştir.

Üçüncü Örnek: İnsanların mesul olacaklarını bildiren ayetin bulunduğu gibi, ne insanların ne de cinlerin mesuliyetlerinin bulunmadığını bildiren ayetler arasında vehmi bir tezat olduğu zannına kapılmanın mümkün olduğunu belirten Bergamalı, ayetleri zikrettikten sonra konuyla ilgili cevabını verir. Ayetler şöyledir:

وَقْفُوهُمْ إِيَّاهُمْ مَسْئُولُونَ “*Ve onları hapsedin (tutuklayın); çünkü onlar sorguya çekilecekler.*”¹⁵¹

لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ “*İşte o gün ne insana, ne cine günahı sorulmayacak.*”¹⁵²

Cevap:

Kıyamet ile alâkadar pek çok haber mevcuttur. Kiminde kesin sorumluluk vardır, kiminde yoktur. Böylece nefiy ve ispat (olumsuz ve olumlu hâle sokma) dağıtılmış olur. Olumlu olan soru da (muarızını) susturma ve (meseleyi) bağlayıcılık esastır. Olumsuz olan hâl ise özür bildirmek içindir. Bu durumda “*Ve onları hapsedin (tutuklayın); çünkü onlar sorguya çekilecekler.*” ayetinde kastedilen onları azarlama, kınama ve bağlayıcılık maksadıyla ‘Size Peygamber gelmedi mi? İlahi emirlerimi size ulaştırmadı mı? Bildirdiyse siz gereği gibi hareket ettiniz mi? gibi sorulara maruz kalacaklardır. “*İşte o gün ne insana, ne cine günahı sorulmayacak.*” ayetinde ise ‘Sizin emirleri terk etme hususunda mazeretiniz var mıydı? Varsa söyleyin bakalım! gibi sorulara maruz

¹⁵⁰ Bk. eş-Şuarâ, 26/32, el-Kasas, 28/31.

¹⁵¹ es-Saffât, 37/24.

¹⁵² er-Rahmân, 55/39.

kalmayacaklardır. Aklını ölçülü kullanan kimseler tarafından bu iki nefiy ve ispat arasında çelişki bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵³

1.6.10. Kur'an Müşkillerine Arap Şiirinden Deliller Getirme

'Müşkilatı Kur'aniye üzerine İşarı Arap ile istişhad¹⁵⁴ olunarak yapılan tefsirdir' girişiyile başlanan bu bölümde Cevdet Bey, Arap şiiri ve edebiyatı yoluyla Kur'an'ın garip ve müşkil kelimelerinin çözüme kavuşturulup kavuşturulamayacağını dile getirir. Bu meselede istişhadın caiz olacağını ve olmayacağını ifade edenlerin delillerini ortaya koyar. Arap dili ile istişhat etmenin caiz olmadığını ileri sürenlerin görüşleri şunlardır: "Kur'an üzerine şiir ile istişhadın cevazını kabul edersek şiirin asıl, Kur'an'ın ise fer (ikinci derece) olması gerekecektir. Aslı'l-Usûl olan Kur'an hiçbir şeyin altında olamaz. Kur'an'da zemmedilmiş olan şiir ile yine o Kur'an hakkında şiir ile delil getirmek caiz olmaz. İşte bu sebeplerle söz konusu istişhat kesinlikle haramdır." Arap dili ile istişhat etmenin caiz olduğunu ileri sürenler ise şöyle cevap verirler: "Kur'an'ın aslı olacağını iddia ettiğiniz şiirler, Arapça diliyle indirilmiş olan Kur'an'ın müşkillerini Arap şiiriyle delil getirerek açıklamamız, nasıl aslın yerini alsın? Böyle şüpheli bir gerekçeyi aklımız almaz." Olumlu ve olumsuz görüşleri zikrettikten sonra Bergamalı 'İşte size uzemâ-i ümmetten İbn Abbas hazretleri ki şevahid-i edibe ile istişhattan men değil, belki bizi oraya teşvik ediyor. Bakınız ne diyor: 'Şiir, Arap'ın divanı irfanı, tercüman-ı vicdanıdır. Bize Allah'ın Arap lügatıyla inzal ettiği Kur'an'dan bir harf gizli kalacak olursa derhal divan-ı Arap olan eş'âra müracaatla ondan istîzâh ederiz.' ifadeleriyle İbn Abbas'ı kendi görüşlerine delil olarak öne sürer. Bunun ardından Bergamalı delillerine Hz. Peygamber ve İbn Abbas'tan yaşanmış hadiseleri nakleder. Öncelikle *Kitâbü'l-Eğânî* vasıtasıyla Hz. Peygamberin huzuruna gelen Kureyş'in ileri gelenleri ile yaptığı bir konuşmayı nakleder:

¹⁵³ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 69-70.

¹⁵⁴ İstişhad: Sözlükte 'şahit istemek' manâsına gelmektedir. Bir terim olarak "istişhâd", çeşitli ilimlerde muhtelif şekillerde tanımlanmıştır. Said el-Efganî, istişhâdı; "Arapça'da bir kelime veya cümlenin kullanılış ve okunuşunun sıhhatini, bir kaidenin doğruluğunu, hafızası sağlam, konuşması fasih olan bir Arap'tan sağlam senetle gelen, naklî bir delille ispat etmektir" şeklinde tanımlamıştır İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Thk. Ali Şîrî, Beyrut, 1408/1988, IV/225 'ş-h-d' md.

- Siz Kur'an'ın Allah katından olduğunu duyuruyorsunuz. Hâlbuki Arap dili üzerine indirilmiş ilahi kelamın o dilde kullanımı tek edilmiş veya hiç duyulmamış kelimelerden oluşmaması gerektiği halde, en yüksek mucize derecesinde bulunduğunu iddia ettiğiniz bu kelamda fasih bir dilin dayanma noktası olarak garip ifadelerin kullanılmasına ne dersiniz?

Hz. Peygamber: Ne gibi? Birkaç örnek verin de onun üzerine değerlendirme yapalım da irşat vesilesi olsun.

Müşrikler: (تذري), (كبار), (عجاب) gibi kelimeler Arabın halis dilinde yoktur. Biz de Arabız. Bilmiyoruz.

Bunun üzerine Rasul-i Ekrem efendimiz, ufka doğru nazar ederek hecîn devesine binmiş başları örtülü, kabilelerinin güzidelerinden seçkin bir grubun geldiğini görünce müşriklere hitaben:

- Sorularınızın cevabını şimdi alırsınız, buyurdular.

Derken kabile reisi huzura girerek hangi kabileden olduklarını tanıttı. Kendisinin o kabilenin reisi olduğunu tanıttı. İslam dininin hakikatini araştırmak maksadıyla kabileler tarafından gönderildiğini beyan etmiştir. Bu tanıtımın ardından Peygamberimiz kendisine hitaben:

- Otur! Buyurdular. Bedevî oturdu. Tekraren:
- Kalk! Buyurdular. Bedevî kalktı. Bu sefer yine:
- Otur! Buyurdular. Bedevî oturdu. Tekraren:
- Kalk! Emrini verince bedevî kızdı ve şu sözleri söyledi:
- يا محمد! أتذري بي؟ وأنا من كبار قومي! إن هذا لشيء عجاب

Yani: “Ey Muhammet! Benimle eğleniyor musun? Hâlbuki ben şu hakarete layık değilim! Çünkü kavmimin büyüklerindenim. Doğrusu şu olup biten ne tuhaf bir şeydir.”

Müşrikler, sorularının cevabını bedevînin sözlerinde belağatlı ve mu'ciz bir tarzda tecelli ettiğini görünce “Muhammedin büyü ve sihri Araplar’ın afâkını sarmıştır.” gibi hezeyanlarla çekip gittiler.¹⁵⁵

Bergamalı, bu hadise ile Kur’an dili üzerine Arapça kelimeler ile istişhat olunabileceğini ortaya koymaktadır. Yine Abdullah b. Abbas’a sorulan sualler üzerine meydana gelen bir hadiseyi naklederek istişhadın (şiirle delil ortaya koymak) caiz olduğunu kuvvetli ve büyük bir delil olarak sunar:

Abdullah b. Abbas, Kâbe-i Muazzama etrafında halkı başına toplayıp Kur’ân tefsîri ile meşgul iken Nâfi’ b. Ezrak (ö. 65/685), Necdet b. Uveymir’e (ö. 69/688): “Kalk, şu halkı başına toplayıp da Kur’ân’ı tefsîr eden İbn Abbas’a gidelim. Bazı şeyler soralım” demişti. İkisi birden İbn Abbas’ın başucuna dikilerek: “Biz sana Allah’ın kitabından bazı şeyler soracağız. Her biri için Arap şiirlerinden bir şiir ile şahitlik etmeni teklif ve talep edeceğiz.” dediler. Hz Peygamber’in duasına mazhar olmuş İbn Abbas da: “Baş üstüne, sorunuz” deyince Nâfi ile aralarında aşağıda olduğu gibi hararetli bir şekilde karşılıklı sual ve cevap alışverişi oldu. Dikkat edilmelidir ki daima soran Nâfi, cevap veren de İbn Abbas’tır. Açıkça söylemeye lüzum kalmaksızın anlaşılması için böyle bir uyarıda bulunan Cevdet Bey, hadiseyi nakleder:

”عَنِ الشِّمَالِ عَزِينَ...soldan bölük bölük”¹⁵⁶(ayetin)deki ‘عَزِينَ’ ızîn’ ne

demektir?

- İnce halkalar demektir.
- Bize Arap şiirlerinden bunun örneğini gösterebilir misin?
- Hay hay! Sen Ubeyd b. el-Ebras’ın şu beytini duymadın mı?

فجاءوا يهرعون اليه حتى يكونوا حول منبره عزينا

¹⁵⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 72.

¹⁵⁶ el-Meâric, 70/37.

“Onlar övülmüş kimsenin yanına koşarak geldiler. Ta ki minberinin etrafında halkalar oluştururlar.”

- وَأَبْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ ...O’na yaklařmaya vesile arayın...”¹⁵⁷ (ayetin)deki

’وَسِيلَةَ’ vesîle’ nin manası nedir?

- Vesile, hacet demektir.

- Bakalım Arap bunu kendi lisanında böylece tanımış mıdır?

- Hay hay! Sen Antere’nin řu beytini görmedin mi?

ان الرجال لهم اليك وسيلة ان يأخذوك تكحلى و تخضبي

“Ey Cilveli! Erkeklerin seni almaya ihtiyacı vardır. Gözüne sürme çek! Eline kına yak!”

’منهاج’ minhâc¹⁵⁸ın ‘şir’a’ ve شِرْعَةَ (ayetinde) وَمِنْهَاجًا-

anlamaları nedir?

- Şir’a din, Minhâc tarik (yol) anlamına gelir.

- Bakalım Arap bunu lisanında bu manalarda kabul etmiş midir?

- Hay hay! Sen Ebû Süfyân b. el-Hâris’in řu beytini duymadın mı?

لقد نطق المأمون بالصدق و الهدى و بين السلام دينا و منهاجا

“Her açıdan emin olan Muhammed (as) doğruluk ve hidayet ile konuştu. Ve İslam için din ve hidayet yolunu gösterdi.”

¹⁵⁷ el-Mâide, 5/35.

¹⁵⁸ el-Mâide, 5/48. “ ...Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk... “

- إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ - "bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı

zaman"¹⁵⁹(ayetin)deki يَنْعِ "yen'î" ne demektir?

- يَنْعِ meyvenin olgunlaşmasıdır.

- Bakalım Arap bunu dilinde kullanmış mıdır?

- Evet, sen, şairin şu beytini görmedin mi?

إذا ما مشت وسط النساء تأودت كما اهتز غصن ناعم البنت يانع

“O nâzenin, kadınlar arasında gezindiği vakit, pişkin (olgun) meyveli, yumuşak nebatlı dal nasıl sarsılırsa, öylece salına salına gezer.”

- سَنَا 'senâ' ne demektir?¹⁶⁰(ayetin)يَكَادُ سَنَا بَرَقَهُ -

- Aydınlık anlamındadır.

- Arap bunu bu şekilde kabul etmiş mi?

- Ebû Süfyân b. el-Hâris'in şu beytini hiç işitmedin mi?

يدعو الى الحق ل ييغى به بدل يجلو بضوء سناه داجى الظلم

“O Resulü Ekrem İnsanları Hakka çağırmaktadır. Karşılığında mükâfat da istemez. Nurunun ışığından koyu karanlıklar aydınlanır.”

¹⁵⁹ el-En'âm, 6/99.

¹⁶⁰ en-Nûr, 24/43. “...Bulutların şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri alacak.”

- "وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا" ...O'na tarafımızdan bir rahmet..."¹⁶¹(ayetin)'deki

حَنَان (hanân) ne anlamındadır?

- Rahmet anlamındadır.
- Arap bunu kendi şiirinde kullanmış mıdır?
- Hay hay! Sen Tarfe'nin şu beytini görmedin mi?

أبا منذر أفنيت فاستبق بعضنا حنانيك بعض الشر أهون من بعض

"Ey Ebû Münzir! Bizi mahvettin. Bari birazımızı bırak. Allah sana defalarca rahmet etsin. Şerrin bazısı, diğerinden daha zararsızdır."

- أَفَلَمْ يَيْأَسْ (ayeti¹⁶²) ne demektir?

- أَفَلَمْ يَعْلَمْ (Anlamadılar mı) demektir ki Benî Mâlik dilinde böyledir.

- Bunun edebî bir delili var mı?
- 'Malik b. Avf'ın şu beytini galiba duymadın?

و ان كنت عن ارض العشيرة نائيا لقد يئأس القوام ان انا ابنه

"Yemin ederim bütün kavimler bilir ki ben onun (Avf'ın) oğluyum. Her ne kadar kabilemin toprağından uzakta bulunsam da."

- لَا فِيهَا غَوْلٌ (ayeti¹⁶³) ne demektir?

¹⁶¹ Meryem, 19/13.

¹⁶² er-Ra'd, 13/31.

¹⁶³ es-Saffât, 37/47. "Onda baş döndürme özelliğı yoktur. Onlar, onu içmekle sarhoş da olmazlar."

- Kendisinde dünya şarabı gibi fena ve tiksindiren koku yok demektir.
- Buna Arap şiirinden bir delil var mıdır?
- İmruu'l-Kaysın şu beytini duymadın mı?

رب كأس شربت ل غول فيها و سقيت النديم منها مزاجا

“Kötü kokusu olmayan şaraptan kâse kâse içtim. Arkadaşıma su katılmış olanından verdim.”

- ”Onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹⁶⁴ (ayetin)’deki

خالدون ‘hâlidûn’ ne demektir?

- Cehennemde kalıcıdırlar, kesinlikle çıkmazlar demektir.
- Bununla ilgili Arap’ın bildiği bir şahit var mı?
- Adıyy b. Zeydin şu sözünü galiba işitmedin?

فهل من خالد اما هلكننا و هل للموة يا للناس عار

“Biz ölürsek ne beis var? Dünyada baki kalan var mı? Ey kavmim! İnsanlar için ölümden utanmak olur mu?”

“...kalbinde hastalık (kötü niyet) olan

kimse...”¹⁶⁵ (ayetin)’de مَرَضٌ ‘meradun’ ne anlama gelir?

- Zina manasıdır.

¹⁶⁴ el-Bakara, 2/81. Bk. Âl-i İmran, 3/116, el-A’raf, 7/36,42, Yunus, 10/26-27, Hûd, 11/23, el-Mü’minun, 23/11.

¹⁶⁵ el-Ahzâb, 33/32.

- Şahidin var mı?

- A'şâ'nın şu beytini görmedin mi?

حافظ للفرج راض بالتقى ليس ممن قلبه فيه مرض

“Sevgilim, fercini zinadan korur ve takvaya razıdır. Kalbinde zina muhabbeti olanlardan değildir.”

- أندادا، 'endaden'¹⁶⁶ne demektir?

- Eşler ve benzerler demektir.

- Buna delilin var mı?

- Lebîd b. Rebî'a'nın şu beytini görmedin mi?

ند له بيده الخير يفعل ما يشاء احمد الله فلا

“Eşi ve benzeri olmayan Allah'a hamd ederim ki Hayır kendi elindedir. İsteddiğini yapar, kimse O'na karışamaz.”

Örneklerini vermiş olduğu şu iki zât arasındaki soru ve cevapların iki yüz elliye aşmış olduğunu vurgulayan Bergamalı, eserin sınırlarını aştığı için bu kadarla yetinildiğini ve ileride ayrıca bir edebî risale şeklinde onları da yayınlama arzusunda bulunduğunu belirtmektedir. Bergamalı, bu açıklamaları ve verdiği örneklerle şiirler ile istişhâd etmenin cevâzını gösterdiğini ve maksadın hâsıl olduğunu belirterek tefsirde dirayet basamaklarının son kısmını da bu şekilde değerlendirmiştir.¹⁶⁷

Usûl anlamında değerlendirmeye aldığımız tüm bu başlıklardan Bergamalı Cevdet'in tefsir usûlüne dair değerlendirmelerinin bir ders müfredatına uygun sıralandığı anlaşılmaktadır. Sistematik bir tarzda işlenen bu konular,

¹⁶⁶ el-Bakara, 2/165. “İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da O'na ortak koşanlar vardır.”

¹⁶⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 73-77.

zenginleştirilmiş örneklerle ve ikna edici delillerle tefsir usûlünü sade ve anlaşılır hale getirmiştir. Mesela şer’i nassların inanç esaslarına delil olabilmesi için yaptığı açıklamalarda âyet ve hadislerin te’viline dair yaptığı açıklamaları anlaşılır ve ikna edicidir. “Güneşin battığı yere varınca, onu siyah balçıklı bir su gözesinde batar (gibi) buldu” âyetini¹⁶⁸ zahir anlamdan başka bir anlama yorumlanma ihtimali olan nasslar dediği Mütevâtir zâhiru’l manâ başlığında ele alır. Âyetin zâhiren bakıldığında “Zülkarneyn’in güneşi çamurlu bir kaynaktan batarken buldu” şeklinde aklen imkânsız bir manaya gelebileceğini, bu zâhir anlamın zıddı olan kesin aklî ve bilimsel bir delilin âyeti doğru anlamda te’vil edeceğini ifade eder. Bergamalı’nın açıklamalarına göre Zülkarneyn’in batı bölgelerinden birisine vardığında gördüğü siyah balçıklı su gözesi güneşi sular içinde kaybolup batar gibi göstermekteydi. Bu şekilde te’vil edilmesinin doğru olduğunu ifade eder. Batı bölgesi sahillerinden güneşe bakan kimselerin, güneşi okyanusun batısında kaybolur halde tahayyül edebileceklerini, âyetten batı bölgelerinin denizle çevrilmiş olduğunu, bu yerin Afrika ya da Amerika sahillerinden birisi olsa dahi, her durumda güneşin yeryüzünün pınarlarından birinde kaybolduğu anlamının çıkamayacağını belirtir.¹⁶⁹

Cevdet Bey’in tefsir usûlüne dair değerlendirmelerinin rivayet ve dirayet tefsirleri ağırlıklı olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü değerlendirmelerinde en çok üzerinde durduğu hususlar rivayet ve dirayet tefsirlerine yöneliktir. Eserin tefsir usulü bağlamında betimleyici, örneklerle somutlaştırılan ve soru-cevap yöntemleriyle zenginleştirilen bir yapıda olduğunu ifade edebiliriz. Döneminde yazılmış tefsirlerin dışında orijinal bir yöntem takip edilerek meydana gelmiş *Tefsir Tarihi* adlı bu eserin tefsir usulüne dair bilgilerin kendine has bir üslupla meydana geldiğini söyleyebiliriz. Konulara dair yaptığı açıklamaların daha iyi anlaşılması için İslâm mütefekkirlerinin görüşlerini destek olarak kullandığı görülmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse, tefsir ilmine dair yaptığı değerlendirmelerin dikkate değer, istifade edilmesi gereken yönleri oldukça fazladır. Müfessirler arasındaki ihtilaflar babında, müfessirlerin aralarında

¹⁶⁸ el-Kehf, 18/86.

¹⁶⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 14.

meydana gelen ihtilafları her ne kadar kaynak belirtmeden İbn Teymiyye'den mülhem olarak almış olsa bile, içerisinde kendi değerlendirmeleri ve tespitleri de mevcuttur. Mesela “Şu nazariyelerden bi'l-istintâc demek isterim ki ashâb ve tabiîn-i kirâm hazerâtı, tefsirde rivayeti tecavüz etmediklerinden herhalde Cenab-ı Risaletpenah Efendimiz'e ittisali lazım olan tefsirlerinde yekdiğere karşı hakiki bir muhalefet bulunmaz. Muhalefet gibi gözüken şeyler tehalüf-ü envâ kabilindedir. Tehalüf-ü tezat değildir. Yahut tehalüf diye tevehhüm olunan şeyler bir vehm-i mücerrettir. Asıl hakiki tehalüf, iş rivayetten dirayete intikal eylediği zamanlarda başlamıştır ki, onların da sırası geldiğinde kendilerinden bahs olunacağı tabii'dir”¹⁷⁰ cümlesini kullanarak sahabîlerin Hz. Peygamber'le aynı dönemde yaşamış olmalarından ötürü rivayet yönteminin ötesine geçemediklerinden, yazdıkları tefsirlerin birbirine gerçek anlamda ihtilaf etmeyeceği tespitini paylaşır. Bu ve benzeri yorumlarından¹⁷¹ anlaşılmaktadır ki Cevdet Bey'in Müfessirlerle ilgili değerlendirmelerinin orijinal bir tarafının bulunmadığını söylemek ve tamamının İbn Teymiyye'den iktibas olduğunu söylemek¹⁷² kanaatimizce doğru değildir.

Sonuç olarak Cevdet Bey'in tefsir usûlüne dair kaleme aldığı bilgiler tefsir ilmine dair ana hatların oluşmasına katkı sağlayacak türdendir. Talebelerin kaydettiği bilgilerden ve makalelerden meydana gelmiş olması da eserin akademik düzeyde değerlendirilebileceğini, dönemin şartlarındaki eğitim kültürünü ve İslâmi mecmuaların işleyişinin tespitini kaydetmekte önemli bir yer tutar. Özellikle tefsir usûlü metodu bağlamında Cumhuriyet dönemi öncesinin izlerini taşımak ve sonraki nesillere aktarmak bağlamında kıymetli bir çalışmadır. Müfessir tabakaları ile birlikte, tefsir usûl ve sisteminin sistematik bir şekilde ele alındığı bu eser, dönemin Kur'an ilimlerini göstermesi açısından da önemli bir mevkidedir. Cevdet Bey'in tefsir ilmine dair kanaatlerini bir başka deyişle tefsir usulüne yaklaşımlarını göstermeye çalıştık. Eserin Tefsir tarihindeki yeri ve Cevdet Bey'in müfessirler hakkında yaptığı değerlendirmeler ise bu çalışmanın

¹⁷⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 43-44.

¹⁷¹ Cevdet Bey'in ihtilaflarla ilgili orijinal görüşleri için bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 40, 46-47.

¹⁷² Mehmet Emin Maşalı, Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ilimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 10, Sayı 19-20, 2012, 109-163, s.128.

ikinci bölümünü teşkil edecektir. Tabakalara ayırdığı müfessirler hakkındaki kanaatlerini tespit edebildiğimiz kadar aktarmaya çalışarak dönemin tabakat anlayışını yorumlamaya çalışacağız.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TEFSİR TARİHİ'NİN TARİH BÖLÜMÜ

2.1. Eserin Tabakat Yazıcılığındaki Yeri

Eserin tefsir tarihi açısından sistemli bir analizinin yapılması, eserin gerek tarihi dönemi itibariyle yorumlanmasını, gerek dönemin tefsir derslerine ışık tutmasını sağlayacaktır. *Tefsir Tarihi* adlı bu çalışmanın tarih bölümü ‘Tabakatu’l-Müfessirîn’ adıyla müfessir tabakalarının tanıtılmasından meydana gelmiştir. Müellif bu bölümde 96 tane müfessirin hayatı ve tefsirciliğine yer vermiştir.

Tefsir tarihi yazıcılığı açısından bakıldığında günümüze ulaşan tefsir tarihleri genel anlamda iki ana grupta toplanmıştır. Bunlar tabakat tarzı tefsir yazıcılığı ve konulu tefsir tarihi yazıcılığıdır. Tabakat tarzında yazılan tefsir tarihleri tabakatu’l-müfessirin adıyla anılır. Bu tefsir tarzı en köklü tefsir yazıcılığı uygulamalarındandır. Bu usûlde iki farklı metot dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki müfessirlerin alfabetik sıraya yerleştirilmek suretiyle yapılan tefsir yöntemi, diğeri ise hicri yüzyılları esas alarak oluşturulmuş ve müfessirlerin vefat tarihine göre tertip edilmiş tefsir tarihi yöntemidir. Bu iki yazıcılık türünün dışında bir de alfabetik sıraya uygun bir şekilde düzenlenmiş ansiklopedik tefsir yazıcılığı geliştirilmiştir.¹⁷³

Tabakatu’l-müfessirin türü eserler içerisinde matbu bulunup da günümüze kadar gelen en eski eserlerden birisi Celaleddin es-Süyûtî’nin (ö. 911/1505) yazdığı “*Tabakatu’l-Müfessirin*” adlı eseridir. Birçok ilim dalında eserler kaleme almış olan Süyûtî, yalnızca müfessirleri konu edinen bir tabakat eserinin yazılmadığını ve kendisinin böyle bir eseri telif etmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁴ Tefsir tarihi konusunda bu alanda Süyûtî’den sonra eser yazanlar arasında onun talebesi Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (ö. 945/1538)

¹⁷³ Okumuş, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve “Tefsir Tarihi” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri*, s. 430.

¹⁷⁴ Celaleddin es- Süyûtî, *Tabakâtu’l-Müfessirin*, Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, t.y, s. 9.

gelmektedir. Bu zatın Süyûti'nin talebesi olduğu bilinmektedir. Dâvûdî de hocası ile aynı yöntemi kullanarak eserine “*Tabakatu'l-Müfessirin*” adını vermiş, müfessirleri alfabetik sıraya göre düzenlemiştir.¹⁷⁵

Tabakat tarzı tefsir yazıcılığını esas almış bir başka eser de Osmanlı devri âlimlerinden Ahmed b. Muhammed Edirnevi'dir. Bu zatın doğum tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmamakla beraber eserinden yola çıkarak Dâvûdî'den sonra on yedinci yüzyılda yaşadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Edirnevi de gelenekten kopmayarak eserine “*Tabakatu'l-Müfessirin*” adını vermiştir.¹⁷⁶ Ahmed b. Muhammed Edirnevî bu geleneğe bağlı kalmış fakat eserin yazım usûlünde müfessirleri alfabetik sıraya göre değil, hicri asırları esas alarak, müfessirleri kendi yaşadığı döneme kadar yüzyıllık tabakalar halinde tasnif etmiştir. Eserinde toplam 638 kadar müfessir ve tefsir eserine yer veren müellif eserin sonunda kitabı 1095/1684 yılında Edirne'de tamamladığını belirtmektedir.¹⁷⁷ Müfessir tabakatı yazıcılığında yüzyıllar esas alınarak uygulanan ilk çalışma olan bu eser, hangi dönemde hangi müfessirin yaşadığını ve tefsir tarihindeki kronolojik sürekliliği görme imkânı sağlaması yönünden de önemli bir yere sahiptir. Edirnevî'nin tabakatını diğerlerinden ayıran bir diğer nokta da eserinde Anadolu'da yaşayan müfessirlerin biyografilerine yer vermiş olmasıdır.¹⁷⁸

Bir diğer örnek de Giritli Sırrı Paşa'nın (ö. 1313/1895) Osmanlı Türkçesi ile yazdığı “*Tabakat ve Adab-ı Müfessirin*” adlı eserdir. Bu eser, 30 sayfalık küçük bir risale şeklinde müellifin vefatından bir sene önce 1894 yılında ilk Türkçe tefsir tarihi eseri olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y. II, 385.

¹⁷⁶ Ahmed b. Muhammed Edirnevi, *Tabakatu'l-Müfessirin*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzi, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1417/1997, s. 7, 444.

¹⁷⁷ Edirnevi, *Tabakatu'l-Müfessirin*, s. 445.

¹⁷⁸ Kaya, Mesut, “Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histografik Bir İnceleme”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 31 (2014): 33-65, s. 57.

¹⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtül-müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973, I, 180.

Diğer tefsir tarihi yazıcılığı olan konulu tefsir tarihi yazıcılığı ilk olarak batıda denenmiş ardından İslam dünyasına intikal etmiş bir metottur.¹⁸⁰ Bu tefsir tarihi yazıcılığına Batı dünyasından müsteşrik Ignaz Goldziher (ö. 1921), İslam dünyasından Mısırlı âlim Muhammed Hüseyin ez-Zehebi'yi (ö. 1977) örnek verebiliriz. Ülkemizden İsmail Cerrahoğlu ve Bekir Karlığa'nın yazdıkları "*Tefsir Tarihi*" adlı eserleri örnek olarak verebiliriz.

İslam dünyasında konulu tefsir tarihi yazımı ile ilgili olarak kaleme alınan ilk eser Muhammed Hüseyin ez-Zehebi'nin (ö. 1977) yazdığı *et-Tefsir ve'l-Müfessirin* adlı eseridir. 1961'de ilk olarak baskısı yapılan eserde tefsir tarihinin konulara göre tefsir edildiği görülmektedir. Günümüz tefsir tarihi kitaplarının bir öncüsü kabul edebileceğimiz bu eserde müellif eserine tefsir, te'vil ve tercüme kavramlarını açıklayan bir mukaddime ile giriş yapmıştır. İkinci bölümde Hz. Peygamber ve Sahabe döneminde tefsir ile tabiun dönemindeki tefsir faaliyetleri, üçüncü bölümde ise tedvin asırlarındaki tefsiri ele almıştır. Üçüncü bölümde nakli ve akli tefsirleri ele almış, dirayet tefsirini caiz olan ve olmayan diyerek sınıflandırmıştır.¹⁸¹

Konulu tefsir tarihi yazımıyla ilgili ülkemizde de çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde alanında mümtaz örneklerden birisi İsmail Cerrahoğlu'nun kaleme aldığı *Tefsir Tarihi* adlı eserdir. Bu eser ilk olarak 1988'de basılmıştır. Daha sonra çok sayıda yeni baskıları yapılmıştır. Cerrahoğlu hocanın tefsir tarihi genel anlamda iki ana bölümden müteşekkildir. Birinci bölüm, Hz. Peygamber Zamanında Tefsir, Sahabe Devrinde Tefsir, Tabiin Devrinde Tefsir ve Tabiin devrinden sonraki tefsir faaliyetleri başlıklarını içeren bir çalışmayı esas almıştır. İkinci bölümde ise Lügatçilere Göre Tefsir, Fırka Tefsirleri, Tasavvufi Tefsirler, Felsefi Tefsirler, Fıkhi Tefsirler, Rivayet ve Dirayet Yönünden Tefsirler, Günümüzdeki Tefsir Hareketleri şeklinde başlıklar tefsir tarihi'nin konularını oluşturmuştur.¹⁸²

¹⁸⁰ Okumuş, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri*, s. 431.

¹⁸¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirin*, Mektebetu Vehbe, Mısır 1409/1989, I, 453-455; II, 595-605.

¹⁸² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınlan, Ankara 1988, I, 553-554.

Tefsir tarihi yazıcılığına dair farklı bir örnek olarak ansiklopedi tarzı tefsir tarihi yazıcılığının olduğu söylenebilir. Yalnızca müfessirleri ve tefsir eserlerini konu edinen bu tarz eserler diğer ansiklopedilerde olduğu gibi alfabetik sırayı dikkate alan bir tür ansiklopedik tefsir tarihi eseri sayılabilir. Adil Nüveyhiz'in yazdığı “*Mu'cemü'l-müfessirin*” adlı iki ciltlik müfessirler ansiklopedisi¹⁸³ bu tefsir yazıcılığı tarzına örnek olarak verilebilir. Nüveyhiz'in adı geçen eseri tabakat tarzı veya konulu tefsir tarihi yazıcılığından ziyade yalnızca müfessirleri içine alan ansiklopedi tarzı bir çalışmadır. Nüveyhiz'in çok sayıda müfessirin hayatı ve eserlerini alfabetik sıraya göre işlediği bu eser, 1983 yılında Beyrut'ta basılmış olup daha sonra yeni baskılar da yapmıştır.¹⁸⁴

Cevdet Bey'den sonra tabakat tarzında tefsir tarihi yazıcılığında önemli bir konuma sahip olan Ömer Nasuhi Bilmen, kendinden önce müfessirler tabakası ile ilgili yazılmış eserlerle ilgili değerlendirmelerde bulunmuş, bu zaviyede Cevdet Bey'in eserine de değerlendirmelerinde yer vermiştir. Bilmen, eserini kaleme alma sebebini önceki müfessir tabakalarının eksiklerini tamamlamak olarak gerekçe göstermiştir. Cevdet Bey'le ilgili değerlendirmesi şöyledir:

“Bayezid Dersiamlarından Bergamalı Cevdet Efendi merhumun “*Tefsir Tarihi*” unvanıyla yazmış olduğu matbu bir eser de “*Tabakatu'l-müfessirin*” kabilinden olup meşhur müfessirlerden ve muhaşşilerden 95 kadar zevat ile tefsirleri hakkında kısmen muhtasar ve kısmen oldukça mufassal faydalı bazı malumatı ihtiva etmekte ise de bundan da birçok müfessirler hariç kalmıştır.”¹⁸⁵

Ömer Nasuhi Bilmenin müfessirleri daha geniş kapsamlı bir şekilde ele aldığı eserinde, usûl yönünden Cevdet Bey'den etkilendiğini söyleyebiliriz. Cevdet Bey'in asırları dikkate alarak sıraladığı müfessirleri, Ömer Nasuhi Bilmenin *Tabakatu'l-Müfessirin* eserinde de aynı usûlle görmekteyiz. Bilmen özellikle tefsir usûlü konularıyla tefsir tarihini birleştiren yöntemini Cevdet Bey'den etkilenererek ortaya koyduğu görülmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen, önceki

¹⁸³ Adil Nüveyhiz, *Mucemü'l-müfessirinmin sadri'l-İslam hatta'l-asri'l-hazır*, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut, 1983.

¹⁸⁴ Okumuş, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve “Tefsir Tarihi” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri*, s. 432.

¹⁸⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtül-müfessirin*, I, 180.

tabakat eserlerinde görülen sadece müfessirler tabakasına yer verme usûlünü kullanmamış, Bergamalı Cevdet'in kullandığı hem Tefsir usûlü yazımını örnek almış, hem de müfessirleri asırları dikkate alarak vermiştir. Bu açıdan kendisinin Cevdet Bey'in eserinden etkilendiğini söyleyebiliriz.

Bergamalı ile aynı yöntemi benimseyen merhum Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* ya da diğer adıyla *Tabakatu'l-Müfessirin* adlı eserini iki bölüme ayırmış, birinci bölümünde tefsir usûlünü ilgilendiren konulara yer vermiştir. Bu bölüm yaklaşık olarak 190 sayfadan ibarettir. İkinci bölümde ise müfessirler tabakasına yer vererek kendi dönemine kadar gelen müfessirler tabakasını yüzyıllar halinde tabakalandırmayı tercih etmiş ve toplam olarak 463 müfessire yer vermiştir.¹⁸⁶

Tabakat tarzında yazılan tefsir tarihi örnekleri ile konulu tefsir tarihi yazıcılığı ve onun uzantısı konumunda olan ansiklopedik tarzda yazılan örneklerle baktığımızda Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* eserinin bu üç tefsir örneğine de uygun harmanlanmış bir tefsir tarihi olduğunu görüyoruz. Zira Cevdet Bey, eğitim-öğretim yönüyle Osmanlı medrese geleneği ile Cumhuriyet döneminde yeni ortaya çıkan eğitim metotlarının tam arasında yaşamış bir zattır. Bu yüzden mevcut *Tefsir Tarihi* adlı eserinde geçmişle gelecek arasında harmanlanmış bir usûlün meydana çıkmış olduğu görülmektedir.

Cevdet Bey'in eserinde Edirnevî'nin benimsediği metot olan kronolojiyi esas aldığı, Edirnevî'den sonra yaşayan müellifleri kitabına dâhil ettiği dikkat çekmektedir. Eserin dikkat çeken bir yönü de Edirnevî'nin tabakatında yer alan Osmanlı müfessirleri ve eserlerinin, İslam coğrafyasındaki diğer müfessirlerle birlikte kronolojik bir bütünlük içerisinde verilmesidir.¹⁸⁷ Ayrıca Cevdet Bey'in Edirnevî'de olduğu gibi Anadolu'da yaşayan müfessirleri değerlendirdiği dikkat çekmektedir.

¹⁸⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatu'l-müfessirin*, II, 888.

¹⁸⁷ Kaya, Mesut, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogramik Bir İnceleme", s. 58.

Cevdet Bey'in kaleme aldığı bu eserin muhtevası incelendiğinde birinci bölüm konulu tefsir tarihini, ikinci bölüm ise tabakat tarzı tefsir tarihi örneğini gözler önüne sermektedir. Müfessirlerin hayatlarını ve vefat tarihlerine uygun olarak tarihi sıralamaya uygun bir metot kullanması da ansiklopedik tarzda yazılan muasır tefsir yazıcılığına uygun bir tefsir tarihi örneği sunmaktadır.

2.2. Tabakatu'l-Müfessirin Hakkında

Cevdet Bey'in müfessirleri tanıtırken kimi zaman birkaç cümle ile özetlemeyi tercih ederken, kimi zaman bir müfessirin 6-7 sayfalık tanıtımını yaptığı olmuştur. İlk tabakada yer verdiği Zeyd b. Sâbit, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik gibi sahabîlere birkaç cümle ayıran Bergamalı, Abdullah b. Abbas, Teftâzânî, Zemahşerî gibi müfessirleri tanıtırken detaylı açıklamalara girmiş, Zemahşerî gibi 7 sayfaya kadar müfessir tanıtımında bulunduğu olmuştur. Ele aldığı müfessirlerin eserlerinden okuyup istifade ettiklerini olumlu anlamda değerlendirerek övdüğü gibi olumsuz anlamda eleştirilerde de bulunarak değerlendirmelerini sunduğu da olmuştur. Neseî'nin (ö. 710/1310) *Medâriku't-Tenzil*'i ile el-Ferra'nın (ö. 207 /82) *Meâni'l-Kur'an* adlı tefsirlerinden oldukça istifade ettiğini belirtmiştir. Muinüddin Muhammed b. Abdurrahman el-İcî'nin (ö. 905/1500) tefsiri için Beyzâvî, İbn Kesir ve Neseî'nin tefsirlerini kaynak göstererek meydana gelmesi, hadislerin sıhhati konusunda oldukça dikkatli kaynakları ele alması sebepleriyle “Tefasir-i muhtasara içinde şimdiye kadar böyle haşvesiz, gayet müfit tefsire tesadüf etmediğimi ilaveten beyan ederim”¹⁸⁸ açıklamasını yapmıştır. Eseri son derece faydalı bularak öven müellif, içlerinden en çok beğendiği tefsir olarak da *Cevâmi'u't-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adıyla bu zatın tefsiri olduğunu belirtmiştir.

Cevdet Bey'in müfessirleri sıralarken bir kopukluk olmaksızın, hem geçmiş dönemden hem de döneminden haberdar olduğu görülür. Ele aldığı müfessirler ve tefsirleri hakkında bilgiler sunarak, önemli gördüğü bazı müfessirlerin diğer eserlerinden de tavsiyelerde bulunmayı ihmal etmemiştir. Eserinde İslam coğrafyasının hemen her bölgesinden çeşitli yapıdaki müfessirlerin hayatlarına ve

¹⁸⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 135.

tefsir eserlerine değinmiştir. Çoğunlukla Ehl-i sünnete mensup müfessirler olmak üzere Mu'tezile, Şia gibi ekollere mensup bulunan müfessirleri de değerlendirmiştir.

Cevdet Bey, bazı tefsirlerin içeriklerinin yetersiz kaldığını ve detaylı ayrıntılara ve tekrarlara girildiğini ifade ederek eleştirir. Bazı tefsirlerin mezheplerini ön plana çıkarma arzularını ve bazı klasik tefsirlerde yer alan israiliyatı ve hurafe haberleri de eleştirmekten çekinmez. Sıddık Bahadır Han'ın (ö. 1307 /1890) tefsirinde Kâdî Beyzâvî ve Zemahşerî gibi büyük müfessirleri hafife almasını kendisine bir hafiflik kazandırmaktan başka bir işe yaramayacağını belirterek eleştirmektedir. Bahadır Han'ın tefsirini İbn Kesir'in bir kopyası olmaktan ibaret olduğunu söyleyerek eleştirir. İsmâil Hakkı Bursevî'nin tefsirini mev'ize kitabı olarak değerlendirir ve eserin yetersiz kaldığını ifade eder. Zemahşerî ve Taftâzânî gibi müfessirlerin eserlerini detaylandırarak anlatır. Döneminde yaşamış olan eski Mısır müftüsü Muhammed Abduh'un tefsirinden övgüyle bahsedip, döneminde Abduh'a yapılan eleştirileri iftira olarak yorumlar ve Abduh'u devrinin önde gelen şahsiyetlerinden kabul eder.¹⁸⁹

Müellifin müfessir tabakalarını genel anlamda nasıl yorumladığı ile ilgili malumatı verdikten sonra Tabakatu'l-Müfessirin başlığının altında ele aldığı müfessirleri ana hatlarıyla değerlendirmeye çalışacağız.

Bergamalı Cevdet, “-Tabakatu'l-Müfessirin-” başlığıyla kitabının ikinci ana bölümüne geçmektedir. Müfessirleri sahabe döneminden başlamak suretiyle 14 tabakaya ayırmıştır. Müfessirleri tabakalarına yerleştirirken vefat tarihlerine dikkat etmiş, tabakaları asırlara uygun bir şekilde yerleştirmiştir. Müfessirleri İslam dünyasının bir bütünü gibi değerlendirmeye alan Cevdet Bey, okuyup mütalaa ettiği tefsirleri müfessirleriyle birlikte değerlendirmiş, haklarında akılda kalıcı tespitler yapmıştır. Cevdet Bey'in tefsir tarihinin müfessirler tabakası bölümünde asırlara uygun bir surette düzenlediği tabakalar ve ele aldığı müfessirler şunlardır:

¹⁸⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 150.

Birinci Tabaka: Sahâbe Tabakası (Tefsirle Meşgul Olan Sahabeler)

Bu tabakayı Ashâbın tabakası olarak belirtir. Ve tefsirle meşgul olan sahabîlerin tanıtımını yapar. Dört halifenin var olduğunu zikreder.

Şu isimleri ise açıklamıştır:

1. Ali b. Ebi Tâlib (ö. 40/661)
2. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652)
3. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)
4. Übeyy b. Ka'b (ö. 30/650)
5. Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)
6. Ebû Musa el-Eş'arî (ö. 44/664)
7. Abdullah b. Ez-Zübeyr (ö. 73/692)
8. Ebû Hureyre (ö. 57/676)
9. Enes b. Mâlik (ö. 99/717)
10. Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 68/687)

İkinci Tabaka: Tâbiîn Tabakası (Mekke-Medine-Kûfe Ekolleri)

Atâ' b. Ebî Rebâh'ı (ö. 114/732) açıklamadan belirtmiş, İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve oğlu Abdurrahman'ın (ö. 136/786) ise Medine ekolünün ustası Zeyd b. Eslem'den ilim tahsil ettiğini belirtmiştir.

Aşağıdaki isimleri ise açıklayarak vermiştir:

1. Mücahid b. Cübeyr el-Mekkî (ö. 103/721)
2. Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713)
3. İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî (ö. 105/723)
4. Refî' b. Mehrân Ebu'l-Âliye (ö. 90/708)
5. Kays b. Müslim el-Cedel el-Kûfi (ö. 120/738)
6. Zeyd b. Eslem (ö. 136/753)
7. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 90/708)
8. Mürre el-Hemedânî (ö. 90/708)
9. İbn Sîrîn (ö. 120/737)
10. Hasan Basrî (ö. 130/747)

11. Rabi' b. Enes (ö. 136/753)
12. Abdullah b. Nüceym el-Mekkî (ö. 131/748)
13. Amr b. Ubeyd (ö. 144/761)

Üçüncü Tabaka: Sahâbe Ve Tâbiîn Görüşlerini Toplayan Müfessirler

Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Yezid b. Harun (ö. 217/832), Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211/827), Âdem b. İyâs (ö. 220/835), İshak b. Râhuye (ö. 238/852), Ebû Bekr b. Şeybe (ö. 335/946) ve Süfyan b. Uyeyne'den (ö. 198/813) açıklamadan söz etmiştir. Veki' b. El-Cerrâh'ın (ö. 197/811), İmam Şâfi'nin talebelerinden olduğunu ve kendisinin faziletlerini kısaca zikretmiştir.

Aşağıda ismi zikredilen müfessirleri ise kısaca anlatmıştır:

1. Muhammed b. el-Müstenîr (ö. 206/821)
2. Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822)
3. Muhammed b. Yezîd b. Abdulkber el-Basrî (ö. 258/871)
4. Ahmed b. Yahyâ b. Ziyâd b. Yesâr (ö. 291/903)
5. Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889)

Dördüncü Tabaka: Sahâbe, Tâbiîn Ve Tebe-i Tâbiîn Görüşlerini Toplayan Müfessirler

Bu tabakaya İbn Cerîr'i (ö. 310/923) zikrederek giriş yapan Cevdet Bey, İbn Cerîr'in kendi tabakasında en üstün olduğunu, tefsir ehlinin taraflı tarafsız beğenisini kazandığını ve mezkûr şahsın müçtehit seviyesinde olduğunu ifade etmiştir.

Ardından bu tabakadaki müfessirleri şöyle sıralayıp açıklamıştır:

1. Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923)
2. Muhammed b. el-Vehhâb (ö. 323/934)
3. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 220/835)
4. Ebu'n-Nasr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)
5. Muhammed b. Ali (el-Kaffâl el-Kebir) (ö. 336/947)
6. Ebû Bekr er-Râzî (ö. 330/941)
7. Ebu'l-Leys Semerkandî (ö. 383/995)

Beşinci Tabaka: Tebe-i Tabiînden Sonraki Âlimler

Bu tabaka ile birlikte 11. miladi yüzyıla giriş yapan müellif, Süyûtî'nin dönemin hâlini arz eden bir görüşünü tabakanın girizgâhı olarak nakleder. Süyûtî'nin rivayet senetleri ihmal edilerek tamamen dirayete yönelik bir tefsir düşüncesinin oluşmaya başladığını, senetlerdeki kopuklukların artmasıyla ortaya çıkan ihtilaflardan dem vurduğunu belirten yazısı ile tabakaya giriş yapar ve ardından dönemin müfessirlerini tanıtır:

1. Muhammed b. Tâhir eş-Şerif er-Radî (ö. 460/1067)
2. Abdullah el-Cüveynî (ö. 438/1046)
3. Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)
4. Kadı Ebu'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058)
5. Ebû Abdirrahman es-Sülemî (ö. 412/1021)
6. Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim en-Nisâbûrî [es-Sa'lebî] (ö. 427/1035)
7. Ebu'l-Kâsım Ali b. Hüseyin eş-Şerîf el-Murtaza (ö. 436/1044)
8. Ebû Bekr et-Tekkâşî (ö. 355/965)

Altıncı Tabaka

Cevdet Bey, bu tabakaya giriş yapmadan önce beşinci tabakadan sonra çeşitli özelliklere sahip kimseler tarafından tefsirler kaleme alındığını, bunlardan kiminin tefsirinde kıssa ve hikâyeleri ön plana aldığını, kiminin nahiv kurallarını esas aldığını söyler. Bazılarının fetva kitabı yazıyormuş gibi fikhi meselelerle hemhal olduğunu, bazı şahsiyetlerin de akli meselelerde felsefi yorumlara gittiklerini belirtir. Ardından altıncı tabakadaki şu müfessirleri anlatır:

1. Ömer Neseî Necmüddin Ebû Hafs (ö. 537/1142)
2. Muhammed b. Abdilhak b. Atıyye (ö. 546/1151)
3. Rağıb İsfahânî (ö. 503/1109)
4. Zemahşerî (ö. 538/1143)
5. Beğavî (ö. 516/1122)

6. Gazzalî (ö. 505/1111)
7. Hatîp Tebrîzî (ö. 502/1108)

Yedinci Tabaka

1. Fahrüddin Râzî (ö. 606/1209)
2. Abdüsselâm b. Bercân (ö. 617/1220)
3. Necmüddin Kübrâ (ö. 618/1221)
4. İmam Kurtubî (ö. 671/1272)
5. Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

Sekizinci Tabaka

1. Muhammed b. Abdurrahman Ebussenâ el-İsfahânî (ö. 739/1338)
2. Hafız İsmâil İbn Kesir ed-Dımeşkî (ö. 774/1372)
3. Ebû Hayyan el-Endelusî (ö. 745/1344)
4. Kâdî Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355)
5. Şerefüddîn et-Tîbî (ö. 743/1342)
6. Hâzin-i Bağdâdî (ö. 741/1340)
7. Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)
8. İmâd el-Kindî (ö. 720/1320)
9. Sa'düddîn Taftâzânî (ö. 792/1389)

Dokuzuncu Tabaka

1. Musannifek Alâüddîn Alî b. Muhammedel-Bistâmî (ö. 875/1470)
2. İbn Temcîd (ö. 890/1485)
3. Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)
4. Molla Fenârî (ö. 827/1423)
5. Seyyid Şerif Ali Cürcânî (ö. 810/1407)
6. Ali Mehâhimî (ö. 835/1431)
7. Abdurrahman Câmî es-Sâmî (ö. 898/1492)
8. Molla Gürânî (ö. 893/1487)

Onuncu Tabaka

1. Baba Ni'metullah Nahcivânî (ö. 902/1496)
2. Muînüddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Îcî (ö. 905/1499)
3. Hüseyin Vâiz Kâşifi (ö. 903/1497)
4. Şeyhzâde Muhyiddin Efendi (ö. 951/1544)
5. Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 975/1567)
6. Molla Ivaz Efendi (ö. 994/1585)
7. İbrahim Isâmüddin Isferâinî (ö. 943/1536)
8. Şeyh Ahmed Taşkendi (ö. 999/1590)
9. Muhammed b. Pîr Ali Birgivi (ö. 981/1573)
10. İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1533)
11. Ebüssuûd el-Imâdî (ö. 982/1572)

Onbirinci Tabaka

1. Bedrüddin Akhisârî (ö. 1001/1592)
2. Ali b. Muhammed el-Herevî el- Kârî (ö. 1014/1605)
3. Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595)
4. Bahâüddîn Âmilî (ö. 1031/1621)

Onikinci Ve Onüçüncü Tabaka

1. Şah Veliyullah Dihlevî (ö. 1126/1714)
2. İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1137/1724)
3. Kâzabâdî Ahmed Efendi (ö. 1163/1749)
4. Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780)
5. Kâdî Muhammed Ali Şevkânî (ö. 1255/1839)
6. Şihâbüddîn Mahmud Âlûsî (ö. 1270/1853)

Ondördüncü Tabaka

- 1- Hamzâvi (ö. 1305/1887)
- 2- Siddîk Bahâdır Hân (ö. 1305/1887)
- 3- Şeyh Abduh (ö. 1318/1900)
- 4- Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-Kummi (ö. 730/1329 [?])

2.3. Değerlendirme

Tefsir tarihi adlı bu bölümün genel hatlarıyla içeriğinden bahsetmiş olduk. Müfessir tabakalarına geçtiğimizde müellifin 13 tabaka halinde 96 tane müfessiri değerlendirdiği görülmektedir. Ayrıca tabakaların başında da bazı önemli müfessirlerden bahsetmiştir. Müfessirleri tabakalara kaydederken tarihi sıralamayı gözetmiştir. Hemen hemen her tabakada hicri asırla uyumlu bir sıralama gözeten müellif, beşinci tabakada Ebû Bekr et-Tekkaşi'yi zaman itibariyle 4. tabakada olması gerektiği halde tefsirinin yalan ve uydurma hadislerle doldurması sebebiyle 5. tabakaya dâhil ettiğini söyler.¹⁹⁰ Eserin sadeleştirilmiş metninde yedinci tabakanın sonunda yer verdiği astronomi âlimi ve müfessir olan Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-A'rec en-Nisâbüri'nin hicri vefat tarihi 7. tabakaya uygun değildir. 8. tabakada 8. hicri asra uygun olarak kaydedilmesi gereken bu müfessir gözden kaçarak 7. tabakaya kaydedilmiş ve herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Ayrıca dikkat çeken diğer husus da eserin orijinal metninde 7. tabakanın sonunda böyle bir şahsa yer verilmemiş, bu kişi eserin en sonunda değerlendirilmiştir.¹⁹¹ Ancak Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummi namıyla eserin orijinalinin sonunda yer alan Nisâbüri'ye, 1927 basımlı günümüz Türkçesine çevrilmiş olan baskıda 7. tabakanın sonunda yer verildiği görülmüştür.¹⁹² Ayrıca 12. tabakada yer alan Kâdî Muhammed Ali Şevkânî ile Şihâbüddîn Mahmud Âlûsî hicri vefat tarihleri itibariyle 13. asra dolayısıyla 13. tabakaya uygun olmalıdır. Müellifin orijinal eserinde 12. tabakadan 14. tabakaya atlanmış ve 13. tabaka düşmüştür. Adını zikrettiğimiz iki müellifin muhtemelen 13. tabakaya kaydedilmesi gerekirken gözden kaçarak 12. tabakada zikredilmiş ve 14. tabakaya atlanmıştır. “Eserin sadeleştirilmiş olan metninde ise 12. tabakadan sonra 13. tabaka verilmiştir. Eserin 1927 baskısında “12. tabaka” başlığından sonra “14. tabaka” gelmiş, “13. tabaka” başlığı düşmüştür. Eserin kronolojisi dikkate alındığında, Şevkânî'nin yer aldığı 1200'lü yıllar, 13. tabaka olmalıdır. Eserin Latinize edilmesi ve sadeleştirilmesi sırasında

¹⁹⁰ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 98.

¹⁹¹ Bk. Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 151.

¹⁹² Cevdet Bey, *Tefsir Usûl ve Tarihi*, s. 130, Ayrıca bk. Eserin orijinal metni Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 115.

bu durum dikkatten kaçmış ve son tabaka “13. tabaka” olarak verilmiştir.”¹⁹³ Böylece eserin orijinalinde de ifade edildiği gibi müfessirler 14 tabakaya ayrılmıştır.¹⁹⁴ Bu üç sıralama dışında tüm tabakalar hicri vefat tarihlerle aynı asırlara muvafık olarak kaydedilmiştir.

2.4. Eserde Geçen Bazı Müfessirler

Bir önceki bölümde 96 tane müfessirin hicri asra muvafık olarak (birkaç istisna dışında) kaydedildiğini belirtmiştik. Biz de tabakaları kısaca tanıtarak eserde geçen müfessirlerin isimlerini vefat tarihleriyle verdik. Bu başlık altında ise Cevdet Bey’in 14 tabakada yer verdiği müfessirler içinden genişçe değerlendirdiği müfessirleri söz konusu yapmaya çalışacağız. Bu müfessirlerin isimlerini tam bir şekilde vererek, eserde Bergamalı Cevdet’in müfessiri nasıl değerlendirdiği, hangi yönlerini ele aldığını ve nasıl bir metot takip ederek sonuca vardığını işleyeceğiz.

2.4.1. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)

“Ebü’l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (ö. 68/687-88), hicretten üç yıl kadar önce, müslümanlar Kureyş’in ablukası altındayken Mekke’de doğdu. Hz. Peygamber’in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahâbî.”¹⁹⁵

Sultanü’l Müfessirîn, Tercümânü’l-Kur’an unvanlarıyla ümmet arasında meşhur olduğunu, Hz. Peygamber’in “Allah’ım ona te’vili öğret! O’nu mübarek eyle...”¹⁹⁶ duâsı ile manevi bir iksire mazhar olduğunu belirten Cevdet Bey, İbn-i Abbas’ın Tirmizi’nin rivayetiyle iki defa Cebrail’i gördüğünü veciz bir ifadeyle dile getirir: “Evet, bir göz ki Cibril’in likasına muvaffak, bir göz ki Rasulüllah’ın duasına mazhar ola. O’nda ulûm-u evvelin ve ahirine dair hazzu vâfir bulunması müsteb’ad değildir.”¹⁹⁷

¹⁹³ Kaya, Mesut, “Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogramik Bir İnceleme”, s. 58.

¹⁹⁴ “Malum olsun ki müfessirinin rivayet ve dirayet itibariyle tabakatı on dördtür.” Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 77.

¹⁹⁵ İsmail L. Çakan, Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbas”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 76.

¹⁹⁶ Buhârî, 1992: Vudû, 10; Müslim, 1992: Fedâilü’s-Sahâbe, 138; Ahmed b. Hanbel, 1992: I, 266, 314, 328, 335.

¹⁹⁷ “Bir gözü ile Cebrail’i görmeye muvaffak olan, bir gözüyle de Peygamber duasına ermiş olan bir kimseye öncekilerin ve sonrakilerinin ilminin çokça nasip edilmesi uzak görülen bir şey değildir.”

İbnü'l-Vezir el-Yemânî¹⁹⁸ (ö. 840/1436), kitap ve sünnette övgüyle bahsedilen sahabîlerin en güzide müfessir olduğunu, kendi dilleri olması hasebiyle önlerine bir ayet geldiğinde Hz. Peygamber'e sorarak sorunları çözmeleri bağlamında kendilerinden yanlıştın zuhur etme ihtimalinin diğer insanlara göre çok daha zayıf olması gerektiğini söyler. Sahâbî arasında tefsirde uzman olan İbn Abbas'tır. Tefsire dâhil kendilerinden rivayet olunan bilgiler toplanmıştır. Bu durum as-ı saadette kimseye nasip olmamıştır. Cevdet Bey, bu açıklamaları naklettikten sonra, İbnü'l-Vezir el-Yemânî' aracılığıyla İbn Abbas'a isnat edilen tefsir rivayetlerinin daha çok kabul görölme ve daha çok dikkate alınma sebeplerini nakleder. Bununla ilgili sebepler şunlardır:

Birinci Sebep: Sağlam senetlerle sabit olan rivayetlerde¹⁹⁹ Hz. Peygamber'in İbn Abbas adına fıkıh ve te'vil ile dua etmesi.

İkinci Sebep: Sahabelerin tümü İbn Abbas'ın ilmini, özel olarak da tefsirdeki uzmanlığını kabul etmişler ve takdirde bulunmuşlardır. İlk başlarda Bedir'de bulunan yaşı ileri bazı sahabeler kendilerinin yanında İbn Abbas'ın ilmi meclislerde bulunmasına itirazlarda bulunmuşlardı. Fakat Hz. Ömer İbn Abbas'ın ilmi seviyesini gözler önüne sermek için İbn Abbas'ı imtihan eder. İlmi bir meclisin toplandığı bir zamanda Hz. Ömer tarafından İbn Abbas da davet edilir.

Hz. Ömer bu toplantıda Nasr suresinin sonundaki *فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ*

*"Rabbine hamd ederek tespihte bulun"*²⁰⁰ ayetinin anlamını sorar. Mecliste bulunanlar, Allah'ın fetih ve yardımının ardından kendine inananları hamd ve istiğfara davet ettiğini söylerler. Hz. Ömer bu sefer soruyu İbn Abbas'a sorar. İbn Abbas da Hz. Muhammed'in vefatının yaklaştığına işaret olduğunu açıklayarak Hz. Ömer'in takdirini kazanır. Orda bulunan kimseler İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'in duasına mazhar olduğunu tasdik ederler.

Üçüncü Sebep: İbn Abbas'a ulaşan rivayet tariklerinin mahfuz ve muttasıl olarak hiçbir kopukluğa uğramadan gelmesi Bergamalı'ya göre en önemli

¹⁹⁸ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî (ö. 840/1436)

¹⁹⁹ Müellif, Nurettin el-Heysemî'nin Mecma'u'z-zevâ'id adlı eserinde birçok senetle sabit olduğunu, Buhârî ve Müslim'de de bu duaların mevcut olduğunu ifade eder.

²⁰⁰en-Nasr, 48/3.

sebeplerdendir. Müellif, İbn Abbas'ın kıymetli olmasının sebeplerini saydıktan sonra İbn Abbas'a ulaşan tarikleri sırasıyla sayar.

Birinci Tarik: İbn Abbas'a ulaşan tariklerin en üstün ve sağlam olanı, Ahmed b. Hanbel'in övdüğü,²⁰¹ Buhârî'nin itibar ettiği tarik olan Ali b. Ebî Talha el-Hâşimî (ö. 143/760) tariki. Rivayetlerin geliş şekli şöyledir: İbn Abbas / Mücahit ya da Said b. Cübeyr / Ali b. Ebî Talha.

İkinci Tarik: Kays b. Müslim el-Kûfi (ö. 120/738) tariki.²⁰² Bu tarikin rivayetleri şu şekilde gelmiştir: İbn Abbas / Said b. Cübeyr / Atâ b. Sâib / Kays b. Müslim / Süfyân es-Sevrî veya Şu'be b. Haccâc.

Üçüncü Tarik: Kıssa, Siyer-i Nebi ve Meğazi gibi alanlarda meşhur, hadis ve kıraat bilgini İbn İshâk tariki. Rivayetlerinin geliş sıralaması şöyledir: İbn-i Abbâs / İkrime ya da Said b. Cübeyr / Muhammed b. Ebî Muhammed.

Dördüncü Tarik: İbn Abbas'ın tariklerinin en zayıf ve makbul olmayan tariki olan kelbî tariki diye isimlendirdiği Ebü'n-Nadr künyesiyle Muhammed b. Sâib el-Kelbî el-Kûfi (ö. 146/763) tarikidir. Söz konusu kişi ensab (soy) ilminde geniş malumata sahip olup gulât-ı şîâdan birisidir. Abdullah b. Sebe'nin yolunu takip etmiş, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmıştır. Kendisinden sadece Tirmizî rivayette bulunmuştur.

Ebû Sâlih Bâzân yoluyla İbn Abbas'tan gelen bu tarik son derece zayıftır. Hele Süddî (es-Sağîr) yoluyla gelmişse asla güvenilemez. Bununla birlikte Sa'lebî ile Vâhidî bu tarikle pek çok rivayette bulunmuşlardır. Fîrûzâbâdî tarafından derlenip İbn Abbas'a nisbet edilen Tenvîrü'l-mikbâs adlı tefsir bu tarikle rivayet edilmiştir.²⁰³

Bergamalı'nın yalan silsilesi olarak nitelendirdiği bu tarikte Kelbî'den tefsir dinlemiş Süddî-i Sağîr olarak bilinen Muhammed b. Mervan es-Süddî'nin de katılmasıyla rivayet sıralaması şöyle şekillenmiştir: İbn Abbas / Ebû Salih / Muhammed b. Mervan es-Süddî / Muhammed b. Sâib.

²⁰¹ “Şayet bir talip, onu ele geçirmek ve mazmununa sahip olmak için Mısır'a kadar gitmek zahmetine katlansa çok görülmez.”

²⁰² Eserde bu zâtın ismi Kays b. Müslim el-Cedeli olarak geçmektedir. İslam ansiklopedisinde ise el-Kûfi olarak geçmektedir. Bk. Çakan İsmail L., Eroğlu Muhammed, “Abdullah b. Abbas”, 1: 78.

²⁰³ Çakan İsmail L., Eroğlu Muhammed, “Abdullah b. Abbas”, 1: 78.

Beşinci Tarik: Müellifin Kelbî ile aynı zayıflıkla nitelendirdiği, herkes tarafında yalancılığıyla bilinen, tavsiye edilmeyen, mücessime ve müşebbiheden olmakla tanınan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) tariki. Nesâî (ö. 303/915)'den başkası kendisinden tefsir rivayetinde bulunmamıştır. Bu tarihin içerisinde aynı dönemde yaşamış Mukatil b. Hayyân adlı bir müfessirden söz eden müellif, bu zatın Afgan halkının İslam'a girmesine vesile olduğunu, zühd, takva, fıkıh ve fetvasına güvenilir birisi olduğunu açıklamıştır. Ardından Mukatil b. Hayyân'ın rivayet silsilesini sayar: Mukâtil b. Hayyân / Şabî, İkrime ve Abdullah b. Büreyde/ İbrahim Ethem, Abdullah b. Mübarek.

Altıncı Tarik: Müellifin kesintiye ve kopukluğa uğradığını, İbn Abbas'la görüşmediğini belirttiği bu tarik Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) tarikidir. Müellif, Dahhâk'ın ümmetin salihlerinden olduğunu, bin kadar kız çocuğunu alacak bir mektep yaptırdığını belirterek onu rahmetle anar. İbn Abbas'la görüşmemesi ve Said b. Cübeyr'den nakilde bulunmaması sebebiyle rivayet sıralaması oluşmamıştır. İbn Cerîr ve İbn Hatim kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

Bu tarihin zayıf sayılan rivayetleriyle Taberî, İbn Ebû Hâtim, İbn Merdûye ve İbn Hibbân nakiller yapmışlardır.²⁰⁴

Yedinci Tarik: Zayıf bir tarik olan Atıyye el-Avfi (ö. 111/729-30) tariki. İbn Cerîr ve İbn Ebû Hâtim kendisinden tahriçte bulunmuştur.

Sekizinci Tarik: Süddî-i Kebir olarak bilinen İsmail b. Abdurrahman el-Kureşî el-Kûfî tariki. Tabiinden olup şia'ya mensuptur.

Ebû Mâlik veya Ebû Sâlih vasıtasıyla İbn Abbas'a varan bu tarik de makbul sayılmıştır. Müslim, sünen-i erbaa ve Taberî bu tarikle rivayette bulunmuşlardır.²⁰⁵

Görüldüğü gibi Cevdet Bey, İbn Abbas'la ilgili detaylı açıklamalarda ve nakillerde bulunmaktadır. Söz konusu müfessir hakkında yaptığı “Evet, bir göz ki Cibril'in likasına muvaffak, bir göz ki Rasulüllah'ın duasına mazhar ola. O'nda ulûm-u evvelin ve ahirine dair hazzu vâfir bulunması müsteb'ad değildir” ifadesi

²⁰⁴ “Abdullah b. Abbas”, 1: 78.

²⁰⁵ “Abdullah b. Abbas”, 1: 78.

müellif'in Sahabe'ye olan muhabbetini göstermesi açısından manidardır. İbn Abbas'ın üstünlüğünü nakillerle belirtmesi de bu muhabbeti göstermektedir.

2.4.2. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?])

“Ebû Abdillâh (Ebû Muhammed) Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî tercih edilen görüşe göre 45 (665) yılında Mekke’de doğdu.”²⁰⁶

Cevdet Bey, bu zatı tanıtırken Süfyân-ı Sevri (ö. 161/778) ile Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) Saîd b. Cübeyr hakkında söylediklerini nakleder.

Süfyân-ı Sevri Saîd'in büyüklüğünü şöyle ifade eder. “İlmi tefsiri dört kişiden alınız. Saîd b. Cübeyr, Mücahid, İkrime ve Dahhâk.”

Katâde ise şöyle demektedir: “Tabiinin a'lâmı dört zattır. Atâ b. Ebi Rebah menasıkta, Saîd b. Cübeyr tefsirde, İkrime siyerde, Hasan Basri mev'ize ile helal ve haramda en mütehassis bir âlimdir.”

Bu nakilleri yaptıktan sonra Saîd'i şöyle değerlendirir: “Tabiin içinde öyle meşhurdur ki; boşanma hükümleri en iyi vakıf olan Atâ, helal ve haramı en iyi bilen Tâvus, tefsiri en çok bilen Mücahittir. Fakat bunların (bu ilimlerin) hepsini toplamış olan bir zat vardır ki o da Saîd b. Cübeyr'dir.” Bu ifadelerden sonra Saîd'in kendisinden bir yıl sonra vefat eden Haccâc-ı Zâlim'in (ö. 95/714) zulmüyle şehit edilmesini imanının bir vesikası olarak sunar:

Saîd b. Cübeyr, Abdülmelik b. Mervan'ın (ö. 86/705) zalim sultanlığına karşı ayaklanan Abdurrahman b. Eş'as taraftarlığıyla itham edilerek yakalanmıştır. Emevi yönetimini destekleyip güçlenmesini isteyen Haccâc'ın huzuruna getirilir. İçeriye girer girmez Meryem suresinde zikredilen *أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ*

مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا “Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan çekinen biri isen

(bana kötülük etme)”²⁰⁷ ayetini okur. Meryem (a.s) ayetteki ifadede nasıl Allah'a

²⁰⁶ Mehmet Efendioğlu, “Saîd b. Cübeyr”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 552.

²⁰⁷ Meryem, 19/18.

sığındı ise ben de senden Allah'a sığınırım demiştir. Ardından Cevdet Bey, iki zat arasında geçen konuşmayı aktarır.²⁰⁸

2.4.3. Ebû Abdîrrahmân Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021)

“Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021) tam adıdır. 325 (937) yılında Nîşâbur'da doğdu. Babası tarafından Ezd, annesi tarafından Süleym kabilesine mensuptur. Alışılmışın dışında annesinin mensup olduğu kabilenin nisbesiyle (Sülemî) tanınır.”²⁰⁹

Tasavvuf dilini kullanarak yazdığı ‘el-Hakâik’ adını verdiği *Hakaiku't-Tefsîr* adlı eserinin önsözünde ehl-i zâhirden pek çoğunun Kur'an'ın çeşitli faydaları üzerine açıklamalarda bulunduğunu, hakikat dili kullanarak açıklama yapmayı ihmal ettiklerini belirterek bu eksikliği kapatmak için tefsirini yazdığını söyler. Kendisi bunları söylese de zahir ehli olan kimseler kendisine eleştirilerde bulunmuş ve kınamışlardır. Bunlardan birisi olan Vâhidî, (ö. 468/1076) kendisinin tefsir diye yazdığı bu gibi alaylı sufi düşüncelerini Allah'ın muradı olarak inandığı takdirde küfre gireceğine hükmeder. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin de (ö. 597/1201) buna benzer eleştirilerde bulunduğunu hatırlatan müellif Zehebî'nin de (ö. 748/1348) eleştirisini sunar. Zehebî, Sülemî'nin birçok âlime ders vermesine rağmen kendisinin zayıf olduğunu ve yazdığı kitapla İslam'ın başına felaket yağdırdığını ve bâtıniyyeye yol açtığını söyler.

Bu nakillerin ardından Cevdet Bey, Sülemî ve onun nezdinde tasavvufi tefsir hakkındaki yorumlarını ifade eder:

“Gerek bu, gerek Abdürrezzâk Kâşânî'nin (ö. 736/1335) yazdığı bugünkü cahiller nezdinde Tefsir-i Muhyiddin diye meşhur olan ve şirket tab'ıyla basılan tefsir, gerek de diğer tasavvuf diliyle yazılmış olan tefsirler, tefsir ve te'vi'l değildir. Bunlar sadece Kur'an işaretlerinden ibarettir. İlahi kelamdan kastedilen bu değildir. Kastedilen şey, zahir olanın anlamıdır. Binaen aleyh bu tefsirleri yazanların maksatları “Şu ayetten Allah'ın muradı budur. Ehl-i zâhir yanlış anlamıştır” anlamında demek değildir. Çünkü bu bozuk bir amaç, yanlış bir

²⁰⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 87.

²⁰⁹ Süleyman Uludağ, “SÜLEMÎ, Muhammed b. Hüseyin”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 53.

fikirdir. Belki de onlar şöyle demek istemişlerdir. “Biz Kur’an’ın zahirlerini rivayet ve dirayetin sevkiyle ilahi murat ne ise onu vacip bir itikat olarak biliriz ve ayetten Allah’ın maksadı ancak budur deriz. Fakat “Her ayetin bir zahiri bir de batını vardır”²¹⁰ hadisinin verdiği yetkiyle Allah’ın veli kullarının kalplerine ihsan ettiği kutsi işaretleri ve lâhûtî marifetleri de inkâr edenlerden değiliz.” Bir şair olan Mütenebbi’nin²¹¹ ifadelerinden işaretleri kabul ediyorsak, ilahi kelamın içinde zahiri anlamların dışında gizli birtakım anlamların işaret edildiğini reddetmek de ancak akıl körelmesi ve fikir donukluğundan başka bir şey değildir”²¹² diyerek tasavvufi tefsirler hakkındaki düşüncesini de ortaya koymuş olur.

2.4.4. Zemahşerî (ö. 538/1143)

“Ebü’l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) tam ismidir. 27 Receb 467 (18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde Türkmenistan’ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Koroğlu ilçesindeki Zemahşer’de doğdu. Mekke’de Kâbe’ye mücâvir olarak bulunduğundan “Cârullah”, mensup bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için “Fahr-i Hârizm” lakaplarıyla anılır.”²¹³

Cevdet Bey, Zemahşerî’nin dil, edebiyat, i’rab, meânî, beyân ve bedî’de, güzel ahlaka erişme ve kalbî istikamette bir benzerinin bulunmadığını ifade edip kendisinden övgüyle söz ederek tanıtımına başlar. Zemahşerî’nin Arap dilini Araplardan daha çok benimseyerek, bu konuda kendisine son derece güvendiğini ve kendisini methettiğini belirten Bergamalı, Mekke’de bulunduğu esnada dildeki kabiliyeti ile Mekke emirini dahi etkilediğine değinir. Zemahşerî’nin bunların yanında Ehl-i sünnet ve sufi şeyhleri hakkında yaptığı ithamları beğenmediğini ve bu aşırı tutumların bağışlanır cinsten olmadığını söyleyen Bergamalı,

²¹⁰ Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya’lâ el-Mevsilî* (Tahk.: Hüseyin Selim Esed), nr. 5381, (Beyrut 1998).

²¹¹ Ebü’t-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyin b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu’fi el-Kindî el-Mütenebbî (ö. 354/965)

²¹² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 96-97.

²¹³ Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, “ZEMAHŞERÎ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 235.

Zemahşerî'nin sufiler hakkındaki sert ithamlarını da tanıtımında belirtir.²¹⁴ Müellif, Zemahşerî'yi birtakım âlimlerin ömrünün sonlarında Mu'tezile'yi terkederek Ehl-i sünnete katıldığını yaymaya çalıştıklarını söyler. Böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde mezar taşına mezhebini ortaya koyan beyitler yazılmasını tavsiye etmeyeceğini, Ehl-i sünnet ve kıymetli mutasavvıflar aleyhinde yazdıklarının da imha edilmesini vasiyet edeceğini hatırlatarak, bunun imkân dâhilinde olmadığını izah eder. Bunların ardından Zemahşerî hakkındaki ta'ınları kötüsüyle birlikte eserine alır. Zemahşerî adına yapılan eleştirinin birincisi *Keşşâf* adlı eserinin önsözünde kitabı yayımlama sebebini açıklarken ifade ettiği bazı sözler kendisini ayrı bir suçlamaya hedef yapar. Zemahşerî'nin beyân ve meâni gibi ilimlerde nazım ve nesirde kısaca edebi ilimlerde çok yetkin olmadıkça bir kimsenin hangi alanda olursa olsun bilgi sahibi olmasının Kur'an'ın özellikleri hakkında konuşmak için yeterli olamayacağını ifade etmesi bu suçlama için sebeptir. Bu düşünceye karşı eleştiride bulunmuş olan Sirâcüddin Bulkînî (ö. 805/1403)'ye Zemahşerî adına cevap başlığıyla Bergamalı itiraz eder. Zemahşerî'nin diğer nebevi tefsire karşı çıkmadığını, Kur'an'da tecelli eden niteliklerin ikinci anlamı olduğunu ve bunun dil zevki vasıtasıyla anlaşılabilceğini anlatmak istediğini söyler. Yani fakih olsun kelamcı olsun muhaddis olsun her birinin ilm-i meani ve beyan olmadan gizli bir takım anlamları kavramada yetersiz kalacaklarını ifade eder. Bu savunmasını da örnekler sunarak delillendirir. İkinci olarak yapılan eleştiri ise dilinin edebi kuvvetinden yararlanarak mezhebini ön plan çıkarmak için ayetlerdeki zahiri anlamı değiştirmeye çabalamasıdır. Bu yönden yapılan eleştiriye haklı bulan Bergamalı, bu davranışın gereksiz olduğunu, te'vilden ziyade tahrif olduğunu söyler. Bergamalı'ya göre bu kadar geniş birikime sahip olan birisi ilmi yönünü Mu'tezile adına tüketmemiş olsaydı, fikirlerine insanlar korkmadan yaklaşabileceklerdi.²¹⁵

Cevdet Bey'in Zemahşerî hakkındaki yorumları dikkat çekicidir. Uzun uzadıya tanıtımında bulunduğu Zemahşerî'yi müspet ve menfî anlamda

²¹⁴ Bergamalı'nın eserinde değindiği bu sert ithamlar zikir esnasında yapılan bağırıp çağırma ve nâra atmaları kendi nefsinde hayal ettiği bir sevgilinin süslü suretini hatırlaması ve onu mabut edinmesinden başka bir şey değildir.

²¹⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 101-110.

değerlendirmesi, her değerlendirmesini sebeplere bağlayarak anlaşılır bir şekilde izah etmesi müfessir tanıtımında objektif bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Mezhepsel yönünün diğer tüm başarılarını gölgelemesi gerekmediğini veciz ifadeler kullanarak ortaya koyan Cevdet Bey, şu ifadelerle Zemahşerî’den nasıl istifade edilmesi gerektiğini de gözler önüne sermektedir:

“Bence Keşşâf, ezhâr künâ künü muhtevî bir bahçeye benzer. Mamafih içinde zehirli hayvanlar da vardır. Binaenaleyh değneksiz gezmek ve muhtevi bulunduğu izhâr-ı hakaikten ve esrâr-ı belağattan zevk alarak temaşaya dalıp gaflet etmek caiz değildir...”²¹⁶

2.4.5. Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (ö. 685/1286)

“Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî tam adıdır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 100 yıl yaşadığı rivayet edilen haber doğru kabul edilirse hicrî 585 (1189) yılı civarında doğduğu söylenebilir.”²¹⁷

Cevdet Bey, Beyzâvî hakkındaki değerlendirmelerine *Envâru't-Tenzîl* adlı eserini methederek başlar. Bu eseri itibar gören eserler içinde süreyya gibi parlama ile teşbih eder. Eser hakkında İslam dünyasının birçok yerinde 250 kadar kimsenin şerh ve haşiyeler yazarak Beyzâvî’ye hizmet etme şerefine nail olduklarını, dünyada şöhret, ahirette sevap kazandıklarını söyler. Beyzâvî’nin tefsirinde kaynak olarak kelamda Râzî’yi, dilde Râğıb’ın müfredatını, incelikte ise *Keşşâf*’ı seçtiğini ifade eder. Beyzâvî’ye yapılan eleştirilere de değinen Cevdet Bey, bir kısım kimselerin ibarelerin zorluğundan dolayı tenkitte bulduklarını, bu kimselerin kolay ibarelere alışmış kimseler olduğunu söyleyerek Beyzâvî’ye karşı savunmada bulunur. Bir başka tenkitte bulunan grubun ise müfessir olmakla beraber Beyzâvî’nin şöhretini çekemediklerinden, Beyzâvî’yi küçülterek onun üzerinden yükselme gayesinde olan kimseler olduğunu ifade eder. Bu eleştiriyi yapanlardan birisi olan Sıddîk Bahâdır Hân’ın eleştirisine değinir. Sıddîk Bahâdır, Beyzâvî hakkında Yunan felsefesi ile uğraşan, nassları zahirinden koparan,

²¹⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 109.

²¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “BEYZÂVÎ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 100.

ayetleri tefsir ederken hadisleri bile te'vil ederek nakli müesseseyi yıkmakla suçlar. Bu minval üzerine eleştirilerine devam eder. Beyzâvî'ye yöneltilmiş bu tenkidin kabul edilemez olduğunu, dirayet müfessiri olması bağlamında rey ile tefsiri yapmasının bir mahzuru olmadığını, *Mesâbihu's-Sünne* sahibi olan Beyzâvî'nin filozof kimselerin görüşleriyle ayet ve hadisleri feda edemeyeceğini ifade ederek savunur. Fıkıh usûlü, felsefe ve belâğatta bir derya olarak değerlendirdiği Beyzâvî'yi usûlde Minhac, felsefede Tevâli, denizi sürahiye doldurma teşbihiyle de Envaru't-Tenzil adlı eserlerini zikrederek üstün yönlerini belirtir. Farsça tarihi'nin o dilde yazılmış en iyi eserlerinden olduğunu belirtir, Zülkarneyn hakkındaki düşüncelerinin ise hatalı olduğunu, Sa'dî Çelebi'nin de haşiyesinde bunu açıkladığını söyleyerek tanıtımını bitirir.²¹⁸

2.4.6. Sa'düddin Teftâzânî (ö. 792/1390)

“Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî tam adıdır. Abdürrezzâk es-Semerkandî, Mîrhând, Muînüddîn-i İsfizârî ve Hândmîr gibi bölgenin önemli tarihçilerine göre Safer 722'de (Şubat 1322) Horasan'ın Nesâ vilâyetinin Teftâzân kasabasında doğdu.”²¹⁹

Cevdet Bey, bu zatı doğunun irfan çeşmesinin günümüze kadar gelmiş en iyilerinden birisi olduğunu vurgulayıp, *Telvîh*, *Makâsıd*, *Mutavvel* gibi eserleriyle *Keşşâf*'a yazdığı tamamlanamayan bir haşiyesinin bulunduğundan, bu haşiyeyi Yusuf suresine kadar mütalaa ettiğinden söz eder. Yazılan bu haşiyenin Tîbî'nin ilmi içeriğinden bahsettiğini, özellikle belagat ilminde geniş ilminin yansıması olarak mana ve inceliklerle dolu olduğunu söyler. Teftâzânî'nin hayatının en kıymetli vakitlerini hikmet ve felsefede geçirdiğini belirten müellif, asıl meselelere ömrünün son iki senesinden başladığını aktarır. Bu tanıtımın ardından doğunun irfan çeşmesinin bir başka üstün yönü olan Seyyid Şerif Cürcânî'yi (ö. 816/1413) zikreder. Teftâzânî'nin usûl-i fıkıh ve belagat ilimlerinde Cürcânî'ye üstünlüğü, Cürcânî'nin de mantık ve felsefede Teftâzânî'ye üstünlük kurduğundan söz eder. Bu iki zatın her zaman birbirlerini sevdiklerini, eş ve dostlarına birbirlerinin faziletlerini anlattıklarını, övdüklerini belirten Bergamalı,

²¹⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 113-115.

²¹⁹ Şükrü Özen, “TEFTÂZÂNÎ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 299.

bu içten kardeşliğin Teftâzânî'nin ölüm sebebi olan bir meseleyle sona erdiğini anlatır. Siyasi bir mesele ile aralarının açıldığını, dönemin siyasi egemeni Timur'un huzurunda, kilosunu bahane ederek ayaklarını uzatan Teftâzânî'nin hükümdar karşısındaki kötü etkiye sebep olması, bir gün Timur'un adamlarının Teftâzânî'nin bineğini almak istemesi, bunun üzerine Teftâzânî'nin bir refleksle onları dövdürmesi gibi olaylardan dolayı Timur'un kendisini artık istemediğini anlatır. Nitekim Timur, Cürcânî'nin yanında olmasını ister, ikisi arasında ilmi bir müzakere düzenlenir. Bu ilmi müzakereye hakem tayin edilen âlim haksız ve yetersiz delilleri olmasına rağmen kendisine verilen işaretle Cürcânî'yi haklı çıkarır. Bunun ardından Cevdet Bey, Hükümdar sarayında adâb-ı muaşeret konusunda ihmâlkâr davrandığı için, kendisine böyle bir hile yapılmasından habersiz olan tüm bunların etkisiyle Teftâzânî'nin müthiş bir hastalığa düştüğünü ve vefatına kadar götürdüğünü anlatır.²²⁰

Bu bölümde Bergamalı'nın bir müfessiri tanıtırken kıyaslama yolunu seçtiği ve tarihi olayları göz önüne alarak bir tanıtımda bulunduğu görülmektedir. Bunu birçok müfessirde yapan Bergamalı, özellikle tarihi vakialardan bahsederek derslerini işlediği esnada dikkatleri artırdığı, konuyu tekdüze bir anlatımdan ziyade, birçok alana yayarak anlatmaya çalıştığı, talebelerinin zihinlerinde yeni bir şeyler uyandırarak konuyu yapbozun parçaları gibi birleştirerek tamamlamaya çalıştığı görülmektedir.

2.4.7. Molla Gürânî (ö. 893/1488)

“Asıl adı Şemseddin Ahmed b. İsmâil'dir. Bazı kaynaklarda ismi verilirken Şemseddin yerine Şerefeddin veya Şehâbeddin unvanı da kullanılır. Onun önce Şerefeddin, daha sonra Şehâbeddin diye anıldığını belirten hocası Makrîzî 13 Rebîülevvel 809 (28 Ağustos 1406) tarihinde Şehrîzor'da dünyaya geldiğini belirtir.”²²¹

²²⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 121-135.

²²¹ M. Kâmil Yaşaroğlu, “MOLLA GÜRÂNÎ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 248.

Cevdet Bey, bu zatın şeyhülislamın dördüncüsü olduğunu, sekiz yıl fetva makamında kaldığını, ilk kez ilmi tahsilini memleketinde aldığını ve Mısır'a gelerek İbn Hacer'den (ö. 852/1449) tefsir ve hadis okuduğunu ve ilmi yönüyle kendisini Araplara hayran bıraktığını anlatarak tanıtımına başlar. Fatih Sultan Mehmet'e hocalık yapmış olduğunu, kendisine teklif edilen vezirliği kabul etmediğini, kazaskerlik teklifine ise mazeret bulamadığından kabul ettiğini ifade eder. Bir süre sonra bazı sebeplerden ötürü Bursa vakıf ve medreselerinden hizmette bulunduğunu, vazifesi esnasında kendisinden şer'i hukuka aykırı isteklerin gelmesi üzerine, Padişahın şeriata aykırı tüm irade ve fermanları kaldırmasını gelen yavere söyleyerek onu gönderdiğini, bu olaylardan sonra tekrar Mısır'a döndüğünü anlatır. Fatih Sultan'ın hocasının tekrar dönmesi için rica ve istihamlarla mektuplar gönderdiğini, bunun üzerine aralarında samimi bir muhabbet tesis edildiğini kaydeder. Molla Gürânî ile Fatih arasında geçen bazı diyalogları latife sadedinde tanıtımında zikreder. Ardından Gürânî'nin orta boylu, gür sakallı, heybetli, özü ve sözü bir olan, konuşmayı seven vakarlı ve çok temkinli bir zat olduğundan söz eder. Pek çok eserinin bulunduğunu söyleyen Bergamalı, Buhârî'ye şerh olarak yazdığı *Kevserü'l-Cârî ale'l-Buhârî* adlı sekiz ciltlik eseri ve *Neylü'l-Emânî fî Sebi'l-Mesânî* isimli tefsirini en önemli eserleri olarak görür. Tefsirini değerlendirirken güzel üslubunun yanında Anadolu ve İran âlimlerinde görülen "Kültü" rivayetinin Gürânî'de bulunmadığından pek yararlı olduğunu, rivayetteki hünerini Buhârî'nin şerhini yazarken gösterdiği gibi tefsirinde de bundan kaçınmadığını ifade eder. Tefsirinde hakikatleri açıklarken icaz ve itnab ortası bir keyfiyetle, adaletten şaşmadan açıklar. Beyzâvî ve Zemahşerî'nin sözlerini eleştirdikten sonra kendi düşüncesini ortaya koymayı hedefler. Bergamalı, Gürânî'nin tefsirinden çok yararlandığını belirterek okunmasını şiddetle tavsiye eder.²²²

Etkili bir üslup kullanan Bergamalı, müfessiri tefsirden daha çok değerlendirdiği, eseri müfessir üzerinden tanıtma yoluna gittiği görülebilmektedir. Bu tanıtımda 'kültü' rivayeti diye isimlendirdiği ben merkezci bir yaklaşımın

²²² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 129-132.

aksine, rivayetlerin sağlam senetlerle ortaya koyularak verildiği yaklaşımı desteklediği görülmektedir.

2.4.8. Baba Ni'metullah Nahcivânî (ö. 902/1514 [?])

“Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye* adlı tefsiriyle tanınan sûfi müellif Azerbaycan'ın Nahcivan şehrinde doğdu. Şeyh Alvân, Alvân el-Akşehrî, Baba Ni'metullah, Ni'metullah Sultan ve Baba Ni'met gibi isim ve lakaplarla tanınır. Soyu, ailesi ve tahsili hakkında bilgi yoktur. Nahcivan, Tebriz ve Akşehir gibi Türk nüfusunun yoğun bulunduğu bölgelerde yaşadığına bakılarak aslen Türk olduğu söylenebilir.”²²³

Memleketi Nahcivan kasabasında maddi ve manevi gelişimin tamamlayıp Akşehir kasabasına yerleştiğini, burada nakşibendiyye tarikatının yayılması gayretleri sırasında *el-Fevâtihu'l-Îlâhiye ve'l-Mefâtihu'l-Ğaybiyye* adlı iki ciltlik tefsir kitabı kaleme aldığını anlatarak tanıtımına başlar. Yazdığı bu eserin tasavvuf diliyle şeriata bağlı kalınarak ve herhangi bir tefsire başvurmaksızın yazıldığını, icaz ve ifadedeki üstün yönleriyle alanında yazılan tefsirlerin hepsinden üstün olduğunu kanaat getirir. Mukaddimesindeki bilgilerin tasavvufa dair yönlerini aktararak ihmal edilmeden istifade edilmesi gerektiğini tembihler. Cevdet Bey, bundan sonra Nahcivânî'nin Furkan suresi 45. âyette ifade edilen “*Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileseydi onu elbet hareketsiz de kılardı.*”²²⁴ âyetinin tefsirini aktarır. Bu tefsiri aktarırken Nahcivânî'nin hakiki varlık zannettiği eşyanın ne olduğu ile ilgili tartışma yaşayan üç ayrı grubu zikreder. Bunlar; Materyalistler, Hâkim ve Filozoflar ve Mütekellimlerdir. Bunların her birinin ayrı ayrı hataya düştüğünü söz konusu müfessirden nakleden Bergamalı, bakışlarını hakikate yöneltmemekten kaynaklandığını yine mezkûr müfessir vasıtasıyla aktarır.²²⁵

²²³ Yaşar Kurt, “Ni'metullah b. Mahmûd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 132.

²²⁴el-Furkan, 25/45.

²²⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 132-134.

2.4.9. Muhammed b. Pîr Ali Birgivî (ö. 981/1573)

Birgili diye de bilinmektedir. 10 Cemâziyelevvel 929 (27 Mart 1523) tarihinde Balıkesir’de doğdu. Asıl adı Takıyyüddin Mehmed olup Birgivî Mehmed Efendi diye şöhret bulmuştur. Zâviye mensubu âlim ve faziletli bir kişi olan babası Pîr Ali Balıkesir’de müderristi. Balıkesir’in Çay mahallesindeki kabri bugün de ziyaret edilmektedir.”²²⁶

Bergamalı, Ebüssuûd Efendi ile Birgivî’nin Kur’an karşısında ücret almanın caiz olmadığı hususunda yaşadığı bir tartışma sonucunda çevresinde kendisine olan itimadın sarsıldığını belirtir. Birgivî’nin hayatına temas ettikten sonra Tarikat-ı Muhammediyye, İnkâzü’l-Helâkîn ve İkâzu’n-Nâimîn adlı eserlerinin seçkinliğinden söz eder. Bergamalı, Bakara suresinin yarı kısmına kadar tefsirini mütalaa ettiğini söyledikten sonra, diğer eserlerindeki düzen ve sağlamlığı tefsirinde göremediğini belirtir. Eserin Beyzâvî ile kıyaslanamayacağını savunan müellif, nahiv değerlendirmelerinin ince anlamlara daha çok tercih edildiğini gördüğünü, bu alanda yazılmış tefsirlerden Kâdî Beyzâvî müstesna olmak üzere seçkin olanlardan sayılabileceği görüşünü belirtir. Birgivî’yi Anadolu uleması içinde benzerini göremediği bir yapıda, fazilet ve vakarıyla, şeriatı korumadaki dik duruşuyla, dünyaya ve süse kıymet vermemesi, ilmi öğretme çabası ile emri bi’l-maruf nehyi ani’l-münker gayretleri gibi rabbani bir âlimde bulunması gerekli özellikleri üzerinde taşınması sebebiyle İbn Teymiyye tipinde gördüğünü belirtmiştir.²²⁷ Bergamalı’nın bu zatı kısaca Anadolunun İbn Teymiyyesi olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Bergamalı Birgivî’nin en meşhur eseri olan Tarikat-ı Muhammediyye’yi değerlendirirken kötü ahlakın kaynağı ve ilmi tedavisi ile uygulama yöntemini çok beğendiğini, kendisinin ahlak felsefesinde çok büyük bir bakış açısına sahip olduğunu da dile getirir. Hatta ‘bu konuda Gazzâlî’yi geçmiştir’ diyerek çok ciddi bir iddia girişiminde bulunur. Avâmil adlı eserini ise kendisinden istenilen hediye talebine binaen yazarak ortaya çıkardığını ve bu eserin de oldukça önemi haiz olduğunu beyan eder.²²⁸

²²⁶ Emrullah Yüksel, “BİRGİVÎ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6: 191.

²²⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 137-139.

²²⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 139.

2.4.10. İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1534)

“Asıl adı Şemseddin Ahmed’dir. Şehzade Bayezid’e (II. Bayezid) lalalık yapan büyükbabası Kemal Paşa’ya nisbetle Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu veya İbn Kemâl diye anılır.”²²⁹

Cevdet Bey eserinde İbn Kemâl Paşa’yı zikretmeden geçmez. Üstün özelliklerinden dolayı Müftissekaleyn ismini taşıdığını söylediği İbn Kemâl için büyüklüğüne nispeten bir eksiklik olarak Anadolu âlimlerinde de mevcut olduğunu söylediği rivayet alanındaki eksikliği söyler. Saffat suresine kadar İstanbul kütüphanelerinde mevcut olduğunu ifade ettiği tefsirini i’râb kaideleri, ayetler arası münasebetler, Kur’an’ın anlaşılması gibi birçok hususta beğenir. Ebüssuûd ile kıyaslama yaparak, İbn Kemâl’in tasavvuf ile hikmette Ebüssuûd’a üstün olduğunu, Ebüssuûd’un da edebiyat, beyan ve dili kullanma hususunda kendisinden üstün olduğunu dile getirir.²³⁰

Bergamalı’nın özellikle i’rab kaideleri ve ayetlerin birbiriyle münasebetleri hususunda övgü ile değerlendirmeye aldığı İbn Kemâl Paşa, belki tefsir olarak çığır açmış bir mevkide olmamakla birlikte veciz ibareleri, eleştirel yaklaşımı, derin ilmi tetkikleri, istinbattaki dikkati ve başarısıyla tefsir dünyasının çok önemli kaynaklarından biridir. Onu okuyan kişi (tabi ki Arapça’yı iyi bilen), herhangi bir lüzumsuz detayla karşılaşmayacak ve her cümlesinin özenle seçilmiş olduğunu anlayacaktır.²³¹

Bergamalı’nın üstün nitelikleriyle tanıttığı İbn Kemâl’in ve kendisinden önceki asrın önemli müfessirlerinden, diğer müfessirler babında değindiğimiz Molla Gürânî’nin tefsirleri Necmettin Erbakan İlahiyat Fakültesi kütüphanemizde mevcuttur. Molla Gürânî’nin tefsiri “*Gayetü’l-emani fi tefsiri’l-kelami’r-rabbani*” adıyla, İbn Kemâl Paşa’nın tefsiri de “*Tefsiru İbn Kemal Paşa*” adıyla mevcuttur.

²²⁹ Şerafettin Turan, “KEMALPAŞAZÂDE”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 238.

²³⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 139-140.

²³¹ Enver Arpa, “Şeyhulislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı”, *X. Kur’an Sempozyumu*, Fecr Yayınevi, Tokat, 12-13 Mayıs 2007, s.195-214.

2.4.11. Ebüssuûd el-İmâdî (ö. 982/1572)

“Müftülenâm, şeyhülislâm, sultânü'l-müfessirîn, hâtimetü'l-müfessirîn, muallim-i sâni, allâme-i kül, Hoca Çelebi, Ebû Hanîfe-i Sâni” unvanlarıyla anılır. Ebüssuûd kelimesi onun adı gibi görünmekteyse de tefsirinin mukaddimesinde kendisinden Ebüssuûd Muhammed şeklinde bahsettiği dikkate alınırsa asıl adının Muhammed, Ebüssuûd'un da bir künye veya lakap olduğu anlaşılır.”²³²

Zamanın âlimlerinden, özellikle İbn Kemâl'den ders almış, ilmi dehası ile onu geçtiği eserleriyle görülmektedir. Yirmi sekiz yıl şeyhülislamlık yapmış bu zat, Bergamalı'nın ifadesiyle zamanında kalem ile kılıcı birleştirmiş, ufkundaki zenginlikle, olağanüstü yeteneklerinden haleflerinin de faydalanması için kendine Hatibu'l-Müfessirin, eserine de Tâcü Tefsir-i Kelâm-ı Mu'ciz denmiştir. Cevdet Bey, anlatmadaki üslubuna hayranlık duyduğunu ifade ettiği bu zat için hiç çekinmeden “Ebüssuûd Anadolu'nun Zemaşerî'si'dir” ifadesini kullanır. Bu iddiasındaki cesareti de “elimde yed-i beyzâ mucizesi gibi parlayan adil bir şahit vardır: o da *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerim* adlı muhteşem tefsirdir” cümlesini kullanarak alır. Bergamalı'ya göre bu eser, akıcı anlatımıyla, enfes betimlemeleriyle, anlamın ifade edilişi ve ortaya sunulmasındaki maharetleriyle birçok özelliğe sahip bir eserdir. Bikâi ve Beyzâvî'den de ayetler arası münasebet, dilin ayıklanması ve nüktelelerin çokluğuyla üstün olduğunu söyleyen Bergamalı, eserin Beyzâvî'yi takip etmekle birlikte, onu ve Zemaşerî'yi zayıflıkla itham ettiğini, Beyzâvî'yi kopye etmekten bazen sakınmadığını, yanlış yola girse bile bazen kendini alamadığını ifade eder. Ayrıca Bergamalı, ince üslubuna, anlamındaki belagete bayıldığını ifade ettiği şiirlerinden Sultan Süleyman'a yazdığı mersiye, birçok şerh yazılarak kuşa döndürülen kasidesini tavsiye ettiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra İbrahim suresinin 34. ayetinin²³³ tefsirinde işitilmemiş bir hikmetli makale olduğunu ve bunun büyük bir dikkatle okunması gerektiğini tavsiyede bulunur. Bergamalı,

²³² Ahmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 365.

²³³ “O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız. Şüphesiz insan çok zalimdir, çok nankördür.”

Fıkr-i âcizânem diyerek belirttiği bir fikrinde Ebüssuûd'un tefsirinin Kâdî'ye üstün olmasına rağmen, müellifi Hanefi olduğu halde, Kâdî kadar Anadolu'da şöhret bulamamasının sebebinin maddi olarak Ebüssuûd'un hizmetçilerinin bulunmaması, manevi olarak da dünyaya fazlaca meyiletmesi olduğunu belirtir ve bu fikre âlimler arasından katılan olup olmadığını merak ederek sorar. Bu fikrini ifade ettikten sonra eserin Mısır'da, Ezher Üniversitesi'nde okutulduğunu ifade eder. Ebüssuûd'un Arapça şiirlerinin Türkçe şiirlerinden daha etkili olduğunu bildiren Bergamalı, mezkûr zatın tefsirinin bir nüshasını kendi yazısıyla okuduğunu, Osmanlı mirasının gücünü gördüğünü ve Ebüssuûd hakkında ifade etmek istediklerini anlamak isteyenlerin kendisine yazılan şerh ve haşiyeleri okumalarını tembihler.²³⁴

Cevdet Bey, Ebüssuûd Efendi diye bilinen bu müfessiri uzun uzadıya anlatmış, hayranlık duyduğunu birkaç kez dile getirmiştir. Eserini tahlil ederken dikkatini çeken noktalara değinmiş, tavsiye ettiği kısımlar olmuş ve en önemlisi döneminde yaşamış olan müfessirlerle kıyaslama yapmıştır. Birgivi'yi tanıtırken Anadolu'nun İbn Teymiyye'si ifadesini her ne kadar biz yaptığı yorumlardan dolayı ortaya koysak da, bu benzetme şeklini Ebüssuûd için "Ebüssuûd, Anadolu'nun Zemahşerî'si'dir" diyerek bizzat kendisi kullanmıştır.

2.4.12. İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)

1063 Zilkadesinde (Ekim 1653) bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta doğdu. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî, bir süre Üsküdar'da ikamet ettiğinden Üsküdârî, Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için Celvetî nisbelerini kullanmış, özellikle Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur.²³⁵

Cevdet Bey, İsmâil Hakkı Bursevî'yi değerlendirirken eserinde zayıf veya sağlam her türlü bilginin yer aldığını, hadislerin zayıf olup olmaması önemszenmeden, tarihi olayların doğruluğuna bakılmadan, yaratılışla ilgili meselelerde akla uygun olma durumu gözetilmeden ve fetvaların makbul olup olmama durumları da dikkate alınmaksızın birçok meselenin tefsirde toplandığını

²³⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 140-143.

²³⁵ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 102.

belirtir. Cevdet Bey, eser hakkında yorumlarda bulunmayı kendinde yetkili hissederek, *Rûhu'l-Beyan*'ın bir tefsir kitabından ziyade bir mev'ize kitabı olduğunu söyler. Dinleyicilerin hisse-i kalbi dikkate alındığından rivayetlerin sıhhatine bakılmaksızın garip hikâyelere, acayip rivayetlere yer verildiğini söyler. Güzel ve seçkin bir mev'ize kitabı aranırsa *Rûhu'l-Beyân*'ın gösterilebileceğini ifade ederek bu düşüncesinin eserinin dibacesinde de açıkça ifade edildiğini vurgular. Cevdet Bey, eserle ilgili eleştirilerini yaptıktan sonra da müsteşriklerin *Rûhu'l-Beyân*'ı dini hakikatlerin tercümanı olarak bilmemeleri, bu eseri bahane ederek İslam dini aleyhinde konuşmalarını, bu eserin sadece bir mev'ize kitabı olduğunu hatırlatır. Son olarak da Bursevî'nin Furûk-u Hakkî ile Taşköprüzâde'nin (ö. 961/1553) âdâb münazarasına dair yazılan risaleye yaptığı şerhi eserlerinden en değerlileri olarak görür. Bu zatın sadece bir sufi değil, alet ilimlerinde de değerli bir zat olduğu kanaatini paylaşır.²³⁶

2.5. Değerlendirdiği Bazı Müfessirler ve Öne Çıkan Özellikleri

Cevdet Bey'in Tabakatu'l Müfessirin başlığıyla ele aldığı bu bölümde üzerinde en çok durduğu müfessirleri başlıklar altında değerlendirdik. Bu saydığımız müfessirler dışında kendine has üslubu ile değerlendirdiği müfessirler de mevcuttur. Tanıtımdan ziyade yazarın müfessirler hakkındaki yorumlarını belirtip değerlendirmeye çalışacağız.

Dördüncü tabakada değerlendirdiği Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinin Zemahşerî'nin yazdığı *Keşşâf* tefsirinin kaynağı olduğunu, Zemahşerî'nin nahivle ilgili üslubunu bu eserden aldığını ifade eder.²³⁷

Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen de eserinde Zeccâc ile ilgili benzer görüşlere sahiptir. “Zeccâc, tefsirde de ihtisas sahibidir. Tefsirinde en ziyâde lisâniyat, belâgat i'tibariyle büyük bir kudret göstermiştir, Zemahşerî gibi bî-nazîr bir müfessir, nahv'e âid tedkîkat ve tahkikatını Zeccâc'ın tefsirinden mülhem olmuş gibidir.”²³⁸

²³⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 145-146.

²³⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 92.

²³⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 369.

Yine aynı tabakada değerlendirmeye aldığı Ebû Mansûr el- Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) talebeleri tarafından ders esnasında yazıldığını söylediği *Te'vilât-ı Mâtürîdiyye* adlı eserini Alâüddin Semerkandî (ö. 539/1144) tarafından tedvin edilmiş halini okuyan kimsenin Mâtürîdî akidesinin ve Hanefî içtihatlarının Kur'ana nasıl muvafık olduğunu anlayabileceğini beyan eder.²³⁹

Bergamalı, beşinci tabakada değerlendirmeye aldığı müfessirler içerisinde Muhammed eş-Şerîf er-Radî (ö. 406/1015)'nin *Meânî'l-Kur'ân* adlı eserinin Râfizî mezhebi ağırlıklı meselelerle delilsiz ve çürük görüşlerle dolu olduğunu, okunurken çok dikkatli olunması gerektiğini vurgular. Yine aynı tabakada Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbûrî (ö. 427/1035) ve Ebû'l-Kasım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) adlı zâtların tefsirlerinde pek çok yalan haber ve kıssalar ile zayıf görüşler olduğunu vurgular. Bu tabakada ayrıca Ebû Bekr et-Tekkâşî (ö. 355/965) adlı müfessirin *Şifâ-i Sudûr* adlı eserini içinde münker hadisler olması ve hakkında kötü ithamlarda bulunulması sebebiyle eleştirir. Tekkâşî'nin zaman itibariyle dördüncü tabakada olması gerektiği halde kendisini tefsirinin içindeki yalan ve uydurma hadislerden dolayı beşinci tabakaya aldığını ifade eder.²⁴⁰

Altıncı tabakada değerlendirdiği Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) tefsir usûlüne dair istifade ettiğini belirttiği dört ciltlik *et-Tefsîr fî (ilmi)'t-tefsîr* adlı eserini zikreder. Nesefî'nin ahlaklı, kendisine güvenilir, karakter sahibi bir Türk âlimi olduğundan söz eder. Aynı tabakada yer verdiği İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147) hakkında İbn Teymiyye ve İbn Haldun (ö. 808/1405) gibi önemli yazarların beğenisini kazandığını, fakih ve belîğ bir kadı olduğunu ifade eder. Tefsirde 'İmâmü'l-Müfessirîn' unvanını kazandığını hatırlatarak *el-Muharraru'l-Veciz* adlı tefsirinin mevzu haberlerden, uydurma hadislerden arınmış olduğunu, yalan haberleri eleştiri süzgecinden gayet başarılı bir şekilde geçirdiğini ifade eder. Bu eserin Ehl-i sünnete uygun olduğunu, İslam

²³⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 93.

²⁴⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 95-97.

âlemini hurafeye girmekten koruyan bir yapıya sahip olduğunu ifade ederek, eserin gerçekten iyi bir çalışma olduğunu vurgular.²⁴¹

Beğenisini kazandığını ifade ettiği İbn Teymiyye, İbn Atıyye'yi Ehl-i sünnet'in görüşlerine uyma ve bid'attan uzak olması açısından Zemahşerî'nin tefsirinden daha iyi bulur. İbn Cerîr'in tefsirindeki rivayetleri aktarmadığını, rivayetleri seleften olduğu gibi aktarma hususunda hassas olsaydı daha başarılı olacağını ifade eder.²⁴²

Bu tabaka içerisinde kısaca yer verdiği Gazzâlî (ö. 505/1111) hakkında Arap ve Batılı bilginlerin kitaplar yazdığını söyler. Gazzâlî'nin yalnızca İhyâsı ile ilmi üstünlüğünün sınırlandırılmamasını, tefsir ilmine dair yazdığı *Yakûtü't-Te'vîl* adındaki on ciltlik tefsirini ve *Cevâhiru'l-Kur'ân* adındaki küçük bir tefsirini okumak gerektiğini ifade eder.²⁴³

Cevdet Bey'in yedinci tabaka içerisinde ele aldığı Abdüsselam b. Berrecân (ö. 536/1142) hakkında dikkat çekici bir değerlendirmesi vardır. İrşad adını verdiği bir tefsirinin olduğunu²⁴⁴ bu tefsirin büyük bölümünü Kur'an'ın keşif ve sırlarına ayırdığını söyler. Eserde geleceğe dair Kur'an'dan işaretler yoluyla pek çok çıkarımlarda bulunduğunu, kendisinden sonra bu çıkarımların gerçekleştiğine dair Endülüsler tarafından bir inanç oluştuğunu belirtir. Bergamalı, bu tür keşif ve işaretlere bir şey denmese de, bu işaretler yoluyla hareket ederek, onları dayanak kabul eden, sebepler âleminde tedbirleri ihmal ederek, “Şu çıkarım şunu ifade eder, vakti gelince nasıl olsa gerçekleşecek” gibi düşüncelerle vatan savunmasının ihmal edildiğini anlatır. Böylece Kaştâle krallığına yenilerek sekiz yüz yıllık Arap hükümetinin ortadan kalkmasına sebep olduğunu üzülen ifade eder.²⁴⁵

²⁴¹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 99-100.

²⁴² İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, s. 38.

²⁴³ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 110.

²⁴⁴ “Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm. Eserin adını Kâtib Çelebi el-İrşâd fi tefsîri'l-Kur'ân şeklinde vermişse de Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yedi nüshasında da ismi Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm olarak kaydedilmiştir.” Bk. Osman Karadeniz, “İBN BERRECÂN”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 371.

²⁴⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 111.

Yine bu tabaka içerisinde tasavvuf diliyle yazılmış *Te'vîlat-ı Necmiyye'nin*²⁴⁶ yazarı Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221)'dan bahseder. Söz konusu eserin İsmâil Hakkı Bursevî'nin tasavvuf konusundaki kaynağı olduğunu ifade eder. Necmeddîn-i Kübrâ'nın döneminde Cengiz'e karşı mücadelesinden ve şehadetinden tarihi bir vakıa olarak söz eder. Bu tabaka içerisinde kısaca yer verdiği nakil ilimlerinde bir derya olarak tanımladığı İmam Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* adlı eserin ana konusunun fıkhi ihtilaflar, dil ve hadisçilerin cerh ve tadillerinden müteşekkil olduğunu beyan eder. Eserin başında tefsir usûlüne ve kurallarına ayrılmış mühim bir mukaddimenin olduğundan söz eder. Süyûtî'nin İtkân adlı eserinde başlıca kaynak olarak kullandığını ifade ettiği bu eserin Endülüs'ü ve bilhassa Kurtuba'daki ilmi zenginliği hatırlattığını belirtir. Cevdet Bey, ayrıca yedinci tabakada Fahreddin Râzî'den (ö. 606/1210) kısaca söz eder. Gazzâlî ile birlikte hakkında yazılmış biyografiler olduğunu söyler. Yaşadığı dönemde Kerrâmiyye akımıyla mücadelesine değinen Bergamalı, bu yüzden söz konusu müfessirin siyasi sorunlar yaşadığını ifade eder. *Tefsir-i Kebîr*'inde Havarizm'de bir papazla olan münakaşasını anlattığını ifade ederek Râzî'ye olan değerlendirmelerini bitirir.²⁴⁷

Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* adlı tefsirinin etkisi göz önüne alındığında kendisine yeteri kadar yer vermediğini ifade edebiliriz. Aynı zamanda altıncı tabakada zikrettiği Gazzâlî hakkında da kısa bir değerlendirmede bulunmuştur.

Sekizinci tabakada yer verdiği ilk isim olan Mahmûd b. Abdirrahmân el-İsfahânî (ö. 749/1349) hakkında övgü dolu değerlendirmelerde bulunur. İbn Teymiyye'nin “Yahu! Susun! Şimdiye kadar hiçbir misli Dimeşk'e ayak basmamış böyle bir fazlın sözünü dinlemeye iğtinam edelim.” ve “Zannedeyim, Şam'da bulunduğu esnada gece ve gündüz camî-i umuriyyede mülâzemet ve

²⁴⁶ “Tam adı Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsîri'(l-Kur'ân ve')s-seb'î'l-mesânî'dir. 'Aynü'l-hayât ve et-Te'vîlâtün-Necmiyye diye de anılmaktadır. Muhtelif yazmalar kataloglarında ve bazı kaynaklarda yanlış ve karışık bir şekilde tanıtılmaktadır. Bu konuda çalışmaları bulunan M. Nazif Şahinoğlu ve Süleyman Ateş'in verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre bu tefsirin Necmeddîn-i Kübrâ'ya nisbet edilen nüshaları aslında öğrencisi ve müridi olan Necmeddîn-i Dâye'ye aittir.” Bk. Hamid Algar, “Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 515.

²⁴⁷ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 111-112.

orada tilavet-i Kur'an tedris-i ulûm ve ikna-i husûm ile iştilgal ederdi." sözlerini zikrederek söz konusu zatın büyüklüğünü ifade eder. Beyzâvî'nin *Tevâli'* ve *Minhâc* eserlerine şerh yazdığını, kendisinin *Hakâyıku'r-Rabbâniyye* adında dört ciltlik bir tefsirinin olduğunu söyleyen Bergamalı, tefsirdeki yönteminin ihtiyaca uygun bir çalışma olduğunu, herkesi doyuracak ilmi zenginlikte bir çalışma yapıldığını da vurgulamıştır.²⁴⁸

Tasavvufa ilgili olup, kelâm ve mantıkla meşgul olmasına rağmen İbn Teymiyye gibi selefi bir âlimin takdirini kazanmış olması²⁴⁹ kendisini islâmî alanlarda kabul ettirebildiğinin önemli bir göstergesidir. Buradan söz konusu müfessirle ilgili Bergamalı'nın yaptığı tespitlerin de önemi anlaşılmaktadır.

Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr de (ö. 774/1373) sekizinci tabakada kısaca yer verdiği müfessirlere dendir. Bazı görüş ve düşüncelerinde hocası İbn Teymiyye'den etkilendiğini belirtir. Tarih, hadis ve tefsir alanında oldukça yetkin olduğunu, Mısır'da basılmış beş ciltlik tefsiri olduğunu ifade eder. Tefsirdeki yöntemini ise rivayete oldukça özen gösteren, geniş tarihi bilgiler veren, bunların yanında dirayeti de ihmal etmeyen bir yapıda olduğunu, cerh ve ta'dil konusunda da gayet başarılı bir isim olduğu değerlendirmeleri ile açıklar. Bu tabakada Beyzâvî'nin öğrencisi dediği Çârperdi'nin (ö. 746/1346) *Keşşâf* üzerine yazdığı on ciltlik haşiyesinde Zemahşerî'nin Ehl-i sünnet'e yaptığı hücumlara, hem nazır hem nesir ile karşı koyarak Ehl-i sünnet'in takdirini kazandığını belirtir. "Mütalaa edenlerin öyle bir haşiye yazılmamıştır diyeceklerine emin olmalıdır" ifadesi ile eser hakkındaki takdirini beyan eder.²⁵⁰

Ebü Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) hakkında İbn Teymiyye ile yaşadığı bir olayı anlattıktan sonra eserinin ismini zikretmeden tefsirdeki yönteminden bahseder. Ebü Hayyân'ın tefsirinde nahiv kurallarına ihtimam gösterdiğini, diğer ilimlerden de bahsettiğini, nahvin inceliklerini işlediğini beyan eder. Şiir ve edebiyattaki parlaklığına vurgu yapan müellif, mukaddimesinin oldukça geniş

²⁴⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 115-116.

²⁴⁹ Muhsin Demirci, "İSFAHÂNÎ, Mahmûd b. Abdurrahman", TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 509.

²⁵⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 116-117.

olduğunu, eserinde Zemahşerî ve İbn Atıyye ile nahiv hususlarında tartıştığını vurgular. “Tîbî olmaksızın *Keşşâf*’ı okumak caiz değildir” dediği *Keşşâf* üzerine hazırlanmış altı ciltlik *Fütûhu’l-ğayb an Mevâdi’i’r-Rayb*²⁵¹ adlı eserin sahibi Şerefüddîn et-Tîbî’yi de (ö. 742/1343) bu tabakada değerlendirir. Tîbî’nin beyan inceliklerinde aşırıya kaçtığını söylediğini fakat kendisine göre bu zatın tahrîr-i mesâil, takrir-i delâil, tashih-i rivayet, tenkîd-i ricâl-i hadis, tedkîk-i lügat, teşrih-i nükât gibi lüzumlu gördüğü tüm ilimleri bu haşiyede bir araya getirdiğini belirtir.²⁵²

Bu tabaka içerisinde Hâzin el-Bağdâdî’nin (ö. 741/1341) *Lübâbü’t-Te’vîl* adlı eserinin yazılma sebebini açıklar. Beğavî’nin *Meâlimü’t-Tenzîl* adlı eserinin bir sadeleştirme ve kapalı anlamdaki hadislerin açıklanması gayesi ile yazıldığını söyler. Meâlim adlı eserdeki tarihi yalanların bu esere de sirayet ettiğini üzümlere ifade eder. Bir başka müfessir olarak Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin (ö. 710/1310) *Medârikü’t-Tenzîl* adlı eserini can yoldaşı yapılması gereken eşsiz bir eser olduğundan bahseder. Eserin içerisinde hurafelerin ve yanlış bilgilerin bulunmadığını, her zaman akıl ve hikmet dolu olduğunu, nakli ön plana çıkarıp şeriatın hedeflendiğini, kıraat, i’rab ve Arapça’nın kurallarının ihmal edilmediğini ve Ehl-i sünnet’in tüm inançla ilgili noktalarını değerlendirdiğini belirterek eser hakkında övgü dolu ifadelerde bulunur. Eserin ne uzun olup bıktırıcı, ne de kısa olup düşüncüyü zorlayıcı olmadığını beyan eder. Bunların yanında bu tabaka içerisinde İmâd el-Kindî (ö. 720/1320) adlı müfessirin *Kefîl bi Meânî’t-Tenzîl*²⁵³ isimli tefsirinin yönteminden söz eder. Bu tefsirde müellifin öncelikle Zemahşerî’nin görüşünü verip ardından, ayetle ilgili kendi yorumlarını anlatıp daha sonra da i’tizal meselelerinde Zemahşerî’den ayrılarak tenkitlerde

²⁵¹ Eserin ismi “Fütûhu’l-ğayb fî (ve)’l-keşf ‘an kînâ’i’r-reyb (Şerhu/Hâşiyetü’l-Keşşâf)” olarak geçmektedir. Bk. Halit Özkan, “TİBÎ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 126.

²⁵² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 117-119. Çarperdi ve Tîbî’nin şerhleri hakkındaki bir değerlendirme için bk. Mehmet Taha Boyalık, “el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (Ekim 2017): 91-118.

²⁵³ Kâtip Çelebi, el-İmâd el-Kindî’ye ait olan bu tefsirin yirmi üç ciltlik bir tefsir olduğunu kaydeder. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn an Esâmü’l-Kütüb ve’l-Funûn*, nşr. M. Ş. Yalıkaya – Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1972, II, 1502.

bulduğunu ifade eder. Eseri nahivle ilgili gereksiz tartışmalarla boşa zaman harcadığı yönünde eleştirir.²⁵⁴

Dokuzuncu tabaka içerisinde Musannifek adı ile bilinen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî (ö. 875/1470) hakkında değerlendirmelerde bulunur. Bu zatın çok genç yaşta kitap yazmaya başlamasından dolayı Musannifek lakabını aldığını belirtir. Musannifek'in Arapça ile Farsça karışımı bir tefsirini dönemin hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'in emri ile yazdığını anlatan Bergamalı, ismini belirtmediği bu tefsirin ilk cildi ile ez-Zâriyât kısmını mütalaa ettiğini, eseri pek çok mana ve inceliği içerme açısından oldukça güzel bulduğunu fakat düzenlenmesindeki eksiklik sebebiyle onca değerli hususun bir köşede kaldığını (ortaya çıkmadığını) anlatmıştır. Eserin dibacesinde on sayfa kadar yazılmış tefsir kurallarına ait bir mukaddimenin dünyalara değer olduğunu söyleyerek hayranlığını ifade eder. Zâhir ilimlerin yanında tasavvufa da meylettiğini, eserinde Farsça dilini kullanırken birden Arapçaya geçebildiğini de ifade eder. Bu tabakada İbn Temcîd'in (ö. 890/1485) Beyzâvî üzerine yazdığı dört ciltlik *Umdetü'l-Havâşî* namındaki haşiyesinden Beyzâvî'nin tefsirindeki müşkil yerleri çözerken çokça istifade ettiğini belirtir. Yine bu tabakada *Kâmûs*'un yazarı olan Fîrûzâbâdî'nin *Besâ'iru zevi't-temyîz fî letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz* adlı bir tefsirinin olduğunu bu tefsirin bütüncül bir tefsir olmayıp müellifin surelerin hepsinden açıklanması gerekli noktaları seçerek izah ettiğini, dilin müfredatına, fıkhi hükümlere, tasavvufî işaretlere, belagat kurallarına uygun bir yöntemle tefsirini yazdığını söyler.²⁵⁵

Dokuzuncu tabakada yer verdiği bir başka âlim olan Molla Fenârî'dir (ö. 834/1431). Bu zatın Fatiha tefsiri olarak yazdığı *Aynu'l-A'yân* adlı eserinin amacı, konusu, şerefi, rütbe ve tanımı itibariyle tefsir ilmüne dair bilgileri ihtiva ettiğini belirttikten sonra eserin tüm ilimlere, özellikle tasavvufa dair verdiği bilgilerin önemini söyler. Anadolu'da zâhir âlimler arasında böyle ince düşünceli bir âlime zor rastlanılacağını belirtir. Bu tabakada yine Seyyid Şerif Ali Cürcânî (ö.

²⁵⁴ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 119-120.

²⁵⁵ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 126-127.

816/1413) adlı müfessirin en beğendiği eserleri olan *Şerhu Mevâkıf ile Ta'rifât*'ı zikrettikten sonra Sa'düddîn ile kıyaslamasını yapar. Cürcânî'nin tasavvufi halleri müşahede etmesinden ötürü ledünni sırlarla ilgili sözlerinde Sa'düddîn'den daha tesirli ve canlı olduğunu söyler. Yine bu tabaka içerisinde edebi yönüyle ön plana çıkan Abdurrahman el-Câmî (ö. 898/1492) hakkında övgülerde bulunduktan sonra edebi üslubu, sosyal ve ahlaki tarzda, gayet hikmetli yazılarıyla diyerek değerlendirmeye alıp irfan diliyle kaleme alınmış dediği Nahl suresinin 51. ayetine kadar süren yaklaşık bir cilt teşkil eden tefsirini zikreder. Ayrıca bu zatın Sa'dî'nin Gülistân'ına benzettiği *Bahâristân* adlı edebi eserinin Gülistân'ın gölgesinde kaldığını ifade eder.²⁵⁶

Bergamalı Cevdet'in dokuzuncu tabakada tefsir ilmine dair tüm bilgileri eserinde ihtiva ettiğini söylediği Molla Fenârî, *Aynu'l-Âyân* adlı eserinde farklı ilimlere yönelik pek çok eserden istifade etmiş, faydalandığı kaynaklarda müellif veya eseri zikrederek atıfta bulunmuştur.²⁵⁷

Onuncu tabaka içerisinde *Ruhu'l-Beyan*'da "Kâle'l-Kâşifi" diye zikredildiğini söylediği Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'ye (ö. 903/1497) yer verir. Mevâkıb ismi ile İsmail Ferruh Efendi (ö. 1256/1840) tarafından tercüme edilmiş olan *el-Mevâhibu'l-Aliyye* adlı tefsiri olduğunu söyler. Bu tabakada Beyzâvî tefsirinin tamamına haşiye yazmış olan Şeyhzâde Muhyiddin Efendi (ö. 951/1544) ile Beyzâvî tefsirine Tâhâ suresine kadar haşiye yazmış Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 975/1567) isimli müfessirlere kısaca değinir.²⁵⁸

On birinci tabaka içerisinde Bahâüddîn Âmilî (ö. 1031/1621) hakkında şahsi değerlendirmelerde bulunmuştur. Mezkûr zatın *Urvetü'l-Vüskâ* isimli tefsirini ve Kâdî Beyzâvî'nin sonuna kadar bir haşiyesini gördüğünü söyleyen Bergamalı, bu müfessirin belagat ve ilmi zenginliğine şaşırıldığını, şii düşünceli değerlendirmelerine acıdığını, Şiâ nitelikli bir hal içerisinde mevzu hadisleri

²⁵⁶ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 127-129.

²⁵⁷ Fenârî'nin istifade ettiği eserler ve *Aynu'l-Âyân*'daki atıfları için bk. Mehmet Taha Boyalık, *Molla Fenari'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil Ve Değerlendirme)*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 54-57.

²⁵⁸ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 135-136.

eserine aldığını ve bunları delillerle sabitlemeden sahih kabul ettiğini teessüf içinde zikreder.²⁵⁹

On ikinci ve on üçüncü tabakalar olarak zikrettiğimiz bölümde Cevdet Bey'in Hindistan ulemasının ileri gelenlerinden dediği Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (ö. 1126/1714) pek çok istifade ettiğini söylediği *Hucce'tullahi'l-Bâliğa* adlı eserini zikreder. Bunun yanında *Fethu'r-Rahman* adlı tefsirini de duyduğunu söyler. Bu tabakalar içerisinde yine Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780) adında Kâdî'ye haşiyesi olduğunu söylediği müfessirden ve eserinden söz eder. Bu haşiye'yi Kâdî'nin muğlak ibarelerini, zor bölümlerini anlama merakında olanlar için “Konevî'den daha iyi bir anahtar bulunmaz” diyerek tavsiye eder. Söz konusu zatın sonraki dönem âlimlerden olması hasebiyle önceki çalışmalarla kendi düşüncesini harmanlayarak güzel bir eser meydana getirdiğini söyler. Haşiyesini “Geçen dersimizde şöyle söylemiştik” ifadelerinde görüldüğü üzere ders ders kayda alındığını da tespit eder. Yine bu tabakada incelemesinden geçtiğini söylediği, İbn Cerîr ve İbn Kesîr üslubunda bulunduğu Yemenli müçtehit Kâdî b. Muhammed Ali Şevkânî'nin (ö. 1255/1839) *Neylü'l-Evtâr* ve *Fethu'l-Kadîr* adlı tefsirlerini zikreder.²⁶⁰

12 ve 13. tabakaların sonunda zikrettiği müfessir Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî'dir. (ö. 1270/1854) Ömrünün kısalığına rağmen dokuz ciltlik *Rûhu'l-Meânî* adlı tefsirinin Mısır'da basıldığını, döneminde yaygın bir şekilde istifade edildiğini söylemektedir. Kompozisyonundaki güzellik ve üslubundaki kolaylıktan ötürü Bergamalı, söz konusu eseri “Dönemin Keşşâfi” olarak niteler. İbn Teymiyye'ye bazı meselelerde meylettiğini, dirayette Kâdî'yi takip ettiğini, Ebussuûd'u da çok beğendiğini söyler. Eski tefsirlerde görülmeyen astronomi ile ilgili ayetlerin tefsirlerinin görüldüğü, surelerin sonunda işâri yorumlardan kaçınmadığını söyler. Fikirlerini İbn Teymiyye'den aldığından Vehhabilik ile suçlandığını belirtir. Aynı zatın bu suçlamalara rağmen İbn Teymiyye'yi de eleştirdiğini vurgular. Bergamalı ayrıca Mahmûd el-Âlûsî ile ilgili bir anekdot paylaşır. Tirebolulu Muhammed Efendi Hoca, bir eserini bastırmak için İstanbul'a

²⁵⁹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 144-145.

²⁶⁰ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 145-148.

seyahat ederken Samsun'da Mahmûd el-Âlûsî ile karşılaşır. Burada ilmi bir tartışma yaşanır ve Tirebolulu Hoca mağlup olur. Bu kıssayı Tirebolulunun olayı anlattığı bir zattan dinlediğini belirtir. Bu anlatımından sonra ise Tirebolulu Hoca'nın muhteşem zekâsına rağmen Âlûsî'ye mağlup olmasının sebebini şöyle değerlendirir: “Şimdi bunun sebebini düşünersek, zekâyı fevkaladesi ile şöhret almış bulunan Tirebolulu Hoca'nın mağlubiyetini Diyâr-ı Rûm'daki usûlü tahsilin sekametinde buluruz. Irak'ın tahsili nerde? Diyar-ı Rûm'un ki nerde? Tarlanın güzelliği mahsulün tam olmasında kifayet etmez. Usûl-ü Ziraat'in ol babdaki tesir-i azimi kabil-i inkâr değildir.”²⁶¹

14. tabaka olarak sınırladığımız son tabakada Bergamalı Cevdet, 19. yüzyılda yaşamış üç müfessiri gündemine almıştır. Bunlardan birincisi fetva verme, tefsir ve hadiste üstün ilminin olduğunu söylediği *Düererü'l-Esrâr* adındaki tefsirin sahibi Hamzâvi'dir (ö. 1305/1887). Eseri okuyanların müellifin Arapçadaki fevkalade gücünden dolayı hayrete düşeceklerini ifade eder. Bu müfessirin yanında 16. asırda yaşamış Hintli Feyzî'nin (ö. 1004/1595) de Hamzâvi'nin tefsirine benzer bir tefsiri olduğunu ve bu tefsirin zorlama olduğunu ifade etmiştir. Zikrettiği iki tefsirdeki amacın da sanatlarını icra etme ve maharetlerini ortaya koyma olduğunu söylemiştir. Bu tabaka içerisinde yer verdiği bir diğer âlim de Sıddîk Bahadır Hân'dır (ö. 1307/1890). Maddi varlığına rağmen ömrünü ilme adadığını söylediği bu zatın dört ciltlik bir tefsiri olduğunu zikreder. Tüm bilgilerinde İbn Teymiyye'ye borçlu olduğunu söylediği bu müfessiri Kâdî ve Zemahşerî gibi âlimleri hafife almasından dolayı kendisini hafiflik sıfatını kazanması sözüyle tenkit eder. Bergamalı, bu değerlendirmelerinden sonra söz konusu müfessirin tefsirini incelediğini ve eserin İbn Kesir'in kopyesi olmaktan başka bir özelliği olmadığı kanaatini ortaya koymuştur. Bunlarla birlikte onca siyasi çalışmalarının içinde ilimle meşgul olmasını takdirle karşılar. Son tabakanın son müfessiri olarak ise Muhammed Abduh'u (Şeyh Abduh) (1849-1905) zikreder. Bu müfessirden çok istifade ettiğini belirtmiştir. Mısır'daki Ezher Üniversitesi Rektörü iken Celaleyn tefsiri okuttuğu esnada, büyük âlimler tarafından Nisa suresine kadar oluşturulmuş takrirlerini

²⁶¹ Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 148-149.

Mısır matbaaları vasıtasıyla elde ettiğini anlatır. Alak ve Muavvizeteyn surelerine dair yazdığı tefsirleri de okuduğunu hamd ile söyler. Fahrettin Raziye benzettiği Abduh'u asrının bilgileriyle donanmış birisi olarak gördüğünü, şahsına yapılan iftiraların her çağda cahil kimseler tarafından yapılabileceğini söyleyerek buna şaşırmadığını ifade ederek müfessirler hakkındaki değerlendirmelerini tamamlar.²⁶²

Cevdet Bey'in müfessirler ile ilgili yaptığı değerlendirmelerinde genellikle Beyzâvî, İbn Teymiyye, Zemahşerî ağırlıklı olmak üzere bir yöntem takip ettiği görülmektedir. Bu müfessirlerin eserlerine de çok yerde değinmiş olup özellikle Beyzâvî adına yapılan şerhleri çok yerde zikretmesi, İbn Teymiyye ile ilgili görüşleri çok kullanması ve Zemahşerî'nin Arap edebiyatındaki belagatına vurgu yapması gibi sebeplerden dolayı bu üç isim ekseninde bir tabakat düşüncesi oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bunların yanında Birgivi'yi Anadolu'nun İbn Teymiyyesi şeklinde teşbihi, "Ebussuûd, Anadolu'nun Zemahşerî'si'dir", Mahmûd el-Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî* adlı eseri "Dönemin Keşşâfı'dır" gibi dikkat çekici benzetmeleri de bulunmaktadır. Genel olarak ifade etmek gerekirse tefsir ilminin mirasını bizlere ulaştırmış müfessirler içinden çeşit çeşit demetler sunmuş, hem tarihi bilgi anlamında hem de dönem dönem tefsir usûlüne dair bilgileri talebelerinin ve onların aracılığıyla okuyucularının gözlerinin önüne sermiştir.

²⁶² Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, s. 149-151.

SONUÇ

Cevdet Bey ve *Tefsir Tarihi* adlı eser, Osmanlı ilim mirasından gelen tefsir eğitim yöntemini, Cumhuriyet dönemine taşıması sebebiyle önem arz etmektedir. Tefsir usûlü ve tarihi anlamında faydalı sayılabilecek bilgilerin yer aldığı bu eser Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve Kur'an hakikatlerinin irdelenmesi bağlamında da faydalı bilgiler ihtiva etmektedir. Tefsir tarihi anlamında tabakalara ayrılmış olan müfessirlerin tanıtıldığı bu eserde, Cevdet Bey, mütalaa ettiğini ifade ettiği müfessirlerin üzerinde çok durmuş, bazı müfessirleri ise neredeyse hiç değerlendirmeden geçmiştir. Bergamalı'nın tefsir hocalığı konumu münasebetiyle bir ders anlatımı tarzında yazılmış bir eser görmekteyiz. Bu eser doğru bir şekilde analiz edildiğinde içeriğinin oldukça faydalı olduğu gözlemlenmiştir. Kur'an'ın tarihi sürecinden, nasıl ve kimler tarafından tefsir edildiğine kadar birçok mesele izah edilmiştir.

Eseri yeniden canlandırmak adına daha önce bir sadeleştirmesinin yapıldığını görüyoruz. Osmanlı döneminde yazılan alfabe ile günümüz alfabesinin farklı olması, kültürler arasında kısmi kopukluklar olması gibi sebeplerle, eserin tahlil edilip yeniden düzenlenmesi gerekli görülmüştür. Dönemin şartlarının, eğitim metotlarının, tefsir ilmiyle ilgili yapılan çalışmaların günümüze doğru bir şekilde taşınması oldukça önemlidir. Bergamalı Cevdet, tefsir hocası olmasının yanında diğer İslam ilimlerinde de hocalık vazifesi yapmış, hatta Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin her ikisinde de bu görevi yürütmüştür. Çok yönlü bu insanın her iki dönemin şartlarını da dikkate alarak bir eser meydana getirmesi, tefsir ilminin birikimlerini yansıtmaya açısından çok önemli bir yere sahiptir.

Eseri tahlil ederken, Cevdet Bey'in tefsir usûlüne dair değerlendirmelerinin, Kur'an ilimlerine dair ortaya koyduğu düşüncelerinin özünü belirttik. Eserde yer alan başlıkları düzenli hale getirip, müellifin aktarmak istediği düşüncelerini açıkladık. Eserin gerek kendisinde, gerek sadeleştirilmesi esnasında gözden kaçan noktalara dikkat çekerek düzeltmelerde bulunduk. Tahlil kısmında Cevdet Bey'in kişisel değerlendirmelerini konunun ana teması olarak seçmeye çalıştık. Kur'an'ın muhafaza edildiğine dair bilgilerden, tefsir ilminin mahiyeti ve gayesi kapsamında

değerlendirilen hususlarla dirayet tefsirinin derecelerine kadar olan bölümlerde eserde tefsir usûlüne dair yapılan sübjektif ve objektif yaklaşımları yakalamaya çalıştık.

Değerlendirmelerimiz neticesinde Bergamalı'nın yaşadığı dönemde tefsir ilminin hangi konumda yer aldığını, Osmanlı ilim mirasının yansımalarını görmüş olduk. Ülkemizdeki ilk ilahiyat fakültesinin tefsir derslerini yakından tanıma fırsatı bularak, bu derslerin nasıl bir metot üzere işlendiğini kavradık. Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki geçiş döneminin tefsir tarihine etkilerini gözlemleyerek, yapılan çalışmanın olumlu yönlerini günümüz tefsir anlayışı ile bağdaştırmaya çalıştık. Eserin kendisinden sonraki müfessirlerin eserlerini etkilediğini tespit ettik. Mesela Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi*'nin Tabakatu'l-Müfessirin kısmı çok detaylandırılmamasına rağmen, üslup ve içerik bakımında Ömer Nasuhi Bilmen'i etkilemiştir. Yine eserin hem ansiklopedik tarzda tefsir yazıcılığının hem de geleneksel yöntemlerle yazılan tefsir yazıcılığının izlerini taşıdığını tespit ettik. Her ne kadar eserde bir takım sebeplerle gözden kaçsa da aslında hicri takvim esas alınarak müfessirlerin sıralandığını tespit ettik ve sıralamamızı o minval üzere kaydettik.

Tefsir usûlü ve tarihine dair çalışmalar, Cumhuriyetten sonra Dârülfünun İlahiyat Fakültelerinin kapatılmasıyla sekteye uğramış, uzun bir dönem tefsir birikimlerinden mahrum kalınmasına sebep olmuştur. Bu münasebetle bu tür çalışmalar önem kazanmış, gerek tahlili, gerek günümüz diline çevirisi ilmi birikimin korunması açısından çok önemlidir. Cevdet Bey'in tefsire dair yazdığı bu çalışmaları hak ettiği konuma kazandırmak temennimizdir.

Sonuç olarak Tefsir usûlü ve tarihi alanında yapılmış geçmiş çalışmaların iyi harmanlanarak günümüz ilim dünyasına kazandırılması önemlidir. Tefsir ilminin çağımıza uygun yorumlarını belki de Osmanlı'nın son dönemlerinde gözden kaçmış, kütüphanelere hapsedilmiş matbu eserler vasıtasıyla elde etme imkânı bulacağız. Cevdet Bey ve *Tefsir Tarihi* adlı çalışması gibi nice çalışmalar da müellifleriyle birlikte araştırılmayı beklemektedir.

KAYNAKÇA

ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Medrese Yayınevi, İstanbul, 1980.

_____, *Son Devrin İslam Akademisi, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye*, İstanbul, 1998.

ARPA, Enver, “Şeyhulislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı”, Fecr Yayınevi X. Kur'an Sempozyumu, TOKAT, TÜRKİYE, 12-13 Mayıs 2007.

AYVERDİ, Sâmiha, “*Bergamalı Cevdet Efendi*”, Kubbealtı Akademi Mecmuası, yıl 2, sayı 3, 1 Temmuz, 1973.

_____, *Hatıralarla Baş başa*, Kubbealtı, III. Baskı, İstanbul, 2008.

AYNİ, Mehmet Ali, *Dârülfünun Tarihi*, Haz. Metin Hasırcı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995.

BERGAMALI, Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, İstanbul Ahmed Kamil Matbaası, 1927.

_____, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2002.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtül-müfessirin*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973.

BİRİNCİ, Ali, *Tarihin Gölgesinde: Meşahir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

BOYALIK, Mehmet Taha, el-Keşşâf Şerh-Haşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (Ekim 2017).

_____, Molla Fenari'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin

Mukaddimesi (Tahlil Ve Değerlendirme), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (v. 256/870), el-Câmiu's-sahîh, I-VI, Beyrut 1987.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yayınlan, Ankara, 1988.

ÇELEBÎ, Kâtip, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmü'l-Kütüb ve'l-Funûn*, nşr. M. Ş. Yalılıkaya – Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1972.

DÂVUDÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle*, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, (3. Ofset Baskı), Ankara 1978.

DOĞAN D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, 1996, XI. Baskı.

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/889), *es-Sünen*, I-IV, Beyrut ts

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsîlî*, Tahk. : Hüseyin Selim Esed, Beyrut, 1998.

EDİRNEVÎ, Ahmed b. Muhammed, *Tabakatu'l-Müfessirin*, thk. Süleyman b. Salih el-Hizzi, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1417/1997.

GÜNGÖR, Mevlüt, "İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey", *Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri)*, İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi, 2010.

İŞİCİK Yusuf, *Kur'an Meali*, Konya İlahiyat Derneği, 2010, Konya.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadirî Ugan, Ankara: Maarif Basımevi, 1954.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezid Ebû Abdullah el-Kazvîni (v. 273/886), *es-Sünen*, I-II, Beyrut ts.

İBN MANZUR, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, Thk. Ali Şîrî, Beyrut, 1408/1988.

İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm, *Mukaddimetun fi Usûli't-Tefsir*, Beyrût, Dâru Meketebeti'l-Hayât, 1980.

_____, *Tefsir Usûliüne Giriş*, trc. Yusuf Işıcık, haz. Mesut Kaya, Hikmet evi Yayınları, İstanbul, 2018.

İNAL, Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

KAHRAMAN, Seyit Ali, GALİTEKİN, Ahmet Nezih, DADAŞ, Cevdet (Yay. Haz), *İlmiye Sâlnâmesi, Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislâmlar*, İşaret Yayınları, 1998.

KOMİSYON, (KARAMAN Hayrettin, DÖNMEZ İbrahim Kafi, GÜMÜŞ Sadrettin, ÇAĞRICI Mustafa), *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB. Yay. Ank. 2006.

MARDİN, Ebü'l-Ula, *Huzur Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966.

MAŞALI, Mehmet Emin, İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları, *Bilimname XV*, 2008/2, 123-146.

_____, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri, -Tebliğler ve Müzakereler-, Tartışmalı İlmî Toplantı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Nuri Sevil Salonu, 21-22 Ekim 2011, İstanbul, 2012.

_____, Osmanlı'dan Günümüze Kur'an ilimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2012,

MAVERDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *Maddi ve Manevi Yüce Hedefler*, çev. Bergamalı Cevdet Efendi, yay. haz. Yaşar Çalışkan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

MÜSLİM, İbnü'l-Haccâc Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (v. 261/874), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-V, Beyrut ts.

NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb Ebû Abdirrahman (v. 303/915), *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-VI, Beyrut 1991.

NÜVEYHİZ, Adil, *Mucemü'l-müfessirin min sadri'l-İslam hatta'l-asri'l-hazır*, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut, 1983.

OKUMUŞ, Mesut, Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey Ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri, Dârülfünun İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri), İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi, 2010.

ÖZEL, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı XV, İzmir, 2002.

SÜYÛTÎ, Celaleddin, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y,

TİRMİZÎ (ö. 279/892), Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî* (el-Câmi'u's-sahîh), thk. İbrahim Atve 'Avad, et-tab'atü's-sâniye, Kahire: Şirketü mektebe ve matbaa, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.

YAZICI, Nesimi, "Ceride-i İlmiye" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, VII, 408.

YILDIZ, Sakıb, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul, 1992.

ZEHEBİ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve 'l-müfessirin*, Mektebetu Vehbe, Mısır
1409/1989.

